

C.J.M. Spierings

Publ. No. 2.192

**DEELTIJD LANDBOUW: ONTWIKKELINGEN EN
MOGELIJKE GEVOLGEN**

SIGN: L 26-2.192
EX. NO: A
MLV: 1991100520.

December 1990

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Structuuronderzoek

540641

REFERAAT

DEELTIJDLANDBOUW: ONTWIKKELINGEN EN MOGELIJKE GEVOLGEN

Spierings, C.J.M.

Den Haag, Landbouw-Economisch Instituut, 1990

Publikatie 2.192

ISBN 90-5242-105-6

73 p., tab., fig., summ.

Beknopt verslag van een onderzoek in twee fasen naar ontwikkelingen, perspectieven en gevolgen van deeltijdlandbouw.

In de eerste fase zijn via een mondelinge enquête onder circa 400 deeltijdagrariërs gegevens verzameld over de mengvormen van agrarische bedrijfsvoering en andere inkomensverwerving, de regionale spreiding, de arbeidsinbreng, de samenstelling van het inkomen en de vooruitzichten op voortzetting van het agrarisch bedrijf.

Deze onderzoekresultaten vormden met gegevens van de landbouwtellingen en daarop gebaseerde bedrijfsmutaties de basis om in de tweede fase deeltijdlandbouw in een breder kader te plaatsen. Ingegaan is op de dynamiek, de perspectieven en toekomstige ontwikkelingen van deeltijdlandbouw. In de vorm van enkele alternatieve opstellingen is aangegeven wat de gevolgen kunnen zijn van een veranderende omvang van deeltijdlandbouw op de productiecapaciteit en het ruimtebeslag voor full-time landbouw.

Een uitvoeriger rapportage is verschenen als onderzoekverslag 74.

Nevenbedrijf/Nevenbedrijfsvormen/Neveninkomsten/Part-time farming/Bedrijfsstructuur/Nederland

---

Overname van de inhoud toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Inhoud

	Blz.
WOORD VOORAF	7
SAMENVATTING	9
SUMMARY	15
1. DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	21
1.1 Aanleiding en doel	21
1.1.1 Aanleiding	21
1.1.2 Doel	21
1.2 Definities en onderzoeksvragen	22
1.2.1 Definities	22
1.2.2 Onderzoeksvragen	22
1.3 Uitvoering van het onderzoek	23
1.4 Indeling van de publikatie	26
2. DEELTIJDAGRARIERS, HUN BEDRIJF EN INKOMEN	27
2.1 Inleiding	27
2.2 Typering, huidig beroep en beroepsgeschiedenis	27
2.2.1 Typering en kenmerken van deeltijd- agrariërs	27
2.2.1.1 Typering volgens enquête	27
2.2.1.2 Typering onderzoekgebieden in Nederland	29
2.2.1.3 Leeftijd en opleiding	30
2.2.1.4 Regionale verschillen	31
2.2.2 Huidig beroep en oordeel daarover	32
2.2.2.1 Huidig beroep	32
2.2.2.2 Oordeel over gecombineerde activiteiten	33
2.2.3 Beroepsgeschiedenis	34
2.2.3.1 Beroepsgeschiedenis	34
2.2.3.2 Redenen waarom men deeltijd- agrariër is geworden	34
2.3 Agrarisch bedrijf, arbeidsinbreng en bedrijfs- voering	35
2.3.1 Bedrijfssituatie	35
2.3.1.1 Bedrijfstype	35
2.3.1.2 Bedrijfsomvang	36
2.3.1.3 Oppervlakte	37
2.3.1.4 Ontwikkelingen	38
2.3.2 Arbeidsinbreng en werk door derden	38
2.3.2.1 Arbeidsinbreng	38
2.3.2.2 Werk door derden	39

INHOUD (1e vervolg)

	Blz.
2.3.3 Bedrijfsvoering	39
2.3.3.1 Contacten met voorlichting, agrarische handel en industrie	39
2.3.3.2 Afzet van agrarische produkten	40
2.3.3.3 Intensiteit grondgebruik	40
2.4 Inkomen en financiering	42
2.4.1 Inkomenssituatie	42
2.4.1.1 Inkomen	42
2.4.1.2 Inkomstenbronnen	43
2.4.2 Investerings- en leningen	44
2.4.2.1 Investerings- en leningen	44
2.4.2.2 Leningen	45
2.5 Vooruitzichten op voortzetting van het agrarisch bedrijf	46
2.5.1 Veranderingen van produktieomvang en produktierichting	46
2.5.1.1 Verandering van oppervlakte en omvang	46
2.5.1.2 Verandering van produktierichting	47
2.5.2 Plannen tot voortzetting van het agrarisch bedrijf	47
2.5.2.1 Investeringsplannen	47
2.5.2.2 Wens tot voortzetting agrarisch bedrijf	48
2.5.2.3 Verschuiving van activiteiten	48
2.6 Houding tegenover het overheidsbeleid	49
2.6.1 Mening over beleidsmaatregelen	49
2.6.1.1 Superheffing en mestwetgeving	49
2.6.1.2 Beheers- en onderhoudsovereenkomsten	50
2.6.2 Behoeftes aan beleid voor bedrijven met deeltijdlandbouw	50
3. DYNAMIEK EN PERSPECTIEVEN VAN DEELTIJDLANDBOUW EN GEVOLGEN VOOR FULL-TIME LANDBOUW	52
3.1 Inleiding	52
3.2 Deeltijdlandbouw: dynamiek, perspectieven en toekomstige ontwikkelingen	52
3.2.1 Dynamiek	52
3.2.1.1 Enquête	52
3.2.1.2 Totaalbeeld volgens de landbouwstatistiek	53
3.2.1.3 Regionale verscheidenheid	55

INHOUD (2e vervolg)

	Blz.
3.2.2 Te verwachten perspectieven voor deeltijdlandbouw	58
3.2.2.1 Maatschappelijke, politieke en technologische ontwikkelingen	58
3.2.2.2 Economische en agrarisch-structurele ontwikkelingen	59
3.2.2.3 Milieu en natuur	59
3.2.2.4 Openluchtrecreatie	60
3.2.2.5 Ruimtelijke ordening	60
3.2.3 Toekomstige ontwikkelingen	61
3.2.3.1 Landelijk beeld	61
3.2.3.2 Regionale ontwikkeling	62
3.3 Mogelijke gevolgen van deeltijdlandbouw voor full-time landbouw	63
3.3.1 Deeltijdlandbouw en agrarische produktieruimte	63
3.3.1.1 Bedrijfsomvang alternatief A	63
3.3.1.2 Bedrijfsomvang alternatief B	64
3.3.1.3 Bedrijfsomvang alternatief C	65
3.3.1.4 Produktieruimte naar bedrijfstype	66
3.3.2 Deeltijdlandbouw en ruimtegebruik	66
3.3.2.1 Oppervlakte alternatief A	67
3.3.2.2 Oppervlakte alternatief B	67
3.3.2.3 Ruimtegebruik en grondmarkt	68
4. CONCLUSIES	70
4.1 Mengvormen tussen agrarische bedrijfsvoering en andere inkomstenverwervende activiteiten	70
4.2 Regionale spreiding van deeltijdlandbouw	70
4.3 Ontwikkelingen en perspectieven van deeltijdlandbouw	71
4.4 Mogelijke gevolgen voor full-time landbouw	71
LITERATUUR	73

Woord vooraf

Toenemende produktie, druk op de inkomens en regionale verschillen in werkgelegenheid hebben er onder meer toe geleid, dat deeltijdlandbouw van beleidswege in de belangstelling is gekomen. Recente produktiebeperkende en milieubescherpende maatregelen evenals achterblijvende bedrijfsresultaten in bepaalde sectoren hebben de belangstelling voor dit verschijnsel vergroot. Een rol spelen verder de gewijzigde functies die de landbouw kan vervullen bij het in stand houden en verzorgen van het landschap in het landelijk gebied. In het kader van de ruimtelijke ordening bestaat er belangstelling voor functieverweving op bedrijfsniveau. Deze onderwerpen komen onder andere aan de orde in de Vierde Nota over de Ruimtelijke Ordening, de Structuurnota Landbouw en het Natuurbeleidsplan.

In opdracht van de Rijksplanologische Dienst en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij heeft het Landbouw-Economisch Instituut een onderzoek verricht naar de mengvormen van agrarische bedrijfsvoering en andere inkomensverwerpingen. In dit rapport worden de resultaten beknopt weergegeven. Voor uitvoeriger informatie wordt verwezen naar Onderzoekverslag 74.

Voor de begeleiding van het onderzoek is een commissie ingesteld bestaande uit de volgende personen:

- prof.dr. A.T.J. Nooij (Landbouwuniversiteit) (voorzitter);
- dr. L.M. van den Berg (Staringcentrum);
- drs. G.G. van Leeuwen (Ministerie van Landbouw en Visserij);
- drs. B.M. Somers (Landbouwuniversiteit);
- drs. E.C.A. Bolsius (Rijksplanologische Dienst)
(tot 1-3-1989);
- drs. M.M.J. Lanooy (Rijksplanologische Dienst)
(vanaf 1-3-1989);
- ir. B.W.M. Koeckhoven (Landbouwschap) (tot 1-5-1989);
- ir. C.J.W.A. van Overveld (Landbouwschap) (vanaf 1-5-1989).

De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het rapport berust bij het Landbouw-Economisch Instituut.

Aan allen die aan het onderzoek hebben meegewerkt is veel dank verschuldigd. In de eerste plaats aan P.N. Bouwman, C.M. van Elk en P.C. Wedemeier, die de mondelinge enquêtes hebben uitgevoerd, en aan ing. J.M. van den Hoek die een belangrijke bijdrage aan de analyse van de gegevens heeft geleverd. Daarnaast bedanken we alle deeltijdagrariërs die aan het onderzoek hebben meegedaan.

De directeur,

L.C.Zachariasse

Den Haag, december 1990

Samenvatting

Doel

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in:

1. de mengvormen tussen agrarische bedrijfsvoering en andere inkomensvormende activiteiten;
2. de te verwachten ontwikkelingen en perspectieven van de gecombineerde agrarische en niet-agrarische activiteiten;
3. de regionale spreiding en gevolgen van een mogelijke verandering van de omvang van de gecombineerde activiteiten voor de full-time landbouw.

Opzet en uitvoering

Onder deeltijdlandbouw wordt verstaan de combinatie van agrarische werkzaamheden op het eigen agrarisch bedrijf en niet-agrarische werkzaamheden. Tot niet-agrarische werkzaamheden worden alle activiteiten gerekend, die niet tot de land- en tuinbouwwerkzaamheden behoren.

Het aantal deeltijdagrariërs - personen die agrarische en niet-agrarische activiteiten verrichten én daaruit inkomsten verkrijgen - bedraagt volgens de landbouwtelling ruim 28.000. In overleg met de opdrachtgevers - de Rijksplanologische Dienst en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij - zijn voor het veldwerk enkele beperkingen aangehouden. Deze hebben betrekking op leeftijd (tot zestig jaar), bedrijfsomvang (acht tot vijftig nge), rechtsvorm (persoonlijke onderneming) en geslacht (mannen). Het onderzoek is uitgevoerd in zes over het land verspreide gebieden. Daarbij is gelet op bedrijfstype, stedelijke nabijheid, recreatieve verblijfsmogelijkheden en natuur- of reservaatvorming. Medio 1988 is met 400 deeltijdagrariërs een gesprek gevoerd.

De onderzochte groep deeltijdagrariërs is - gegeven de beperkingen naar leeftijd en bedrijfsomvang - representatief voor 11.690 deeltijdagrariërs in Nederland.

Typering deeltijdagrariërs

In dit onderzoek is een onderscheid gemaakt in drie typen deeltijdagrariërs: agrarisch, half-agrarisch en niet-agrarisch georiënteerden. Agrarisch georiënteerden besteden minstens zestig procent van hun arbeidstijd aan land- of tuinbouwwerkzaamheden. Bij de half-agrarisch georiënteerden is dit veertig tot zestig procent en bij de niet-agrarisch georiënteerden minder dan veertig procent.

Gebleken is dat er in de praktijk meer niet-agrarisch georiënteerden zijn dan de officiële statistieken aangeven. Volgens deze statistieken bestaat 76 procent van de deeltijdagra-

riërs uit niet-agrarisch georiënteerden. Op basis van dit onderzoek moet dat voor Nederland als geheel 84 procent zijn.

Verwevenheid van activiteiten

Van bijna zestig procent van de geënuquêteerde deeltijdagrariërs was de vader destijds full-time agrariër en van dertig procent deeltijdagrariër. Een op de tien is van niet-agrarische afkomst.

Bijna de helft van de geënuquêteerden is om financiële redenen deeltijdagrariër geworden. Soms speelde het toeval een rol, zoals onteigening of gezondheid. In andere gevallen gaven redenen als geldbelegging of hobby de doorslag. Agrarisch en half-agrarisch georiënteerden noemen vooral financiële redenen. Bij de niet-agrarisch georiënteerden spelen ook sociale en persoonlijke motieven een rol.

Ruim twee derde van de deeltijdagrariërs staat positief tegenover de combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten. Sommigen vinden de combinatie echter belastend.

Er is een grote verscheidenheid in de beroepen van deeltijdagrariërs. Belangrijke bronnen van werkgelegenheid zijn de agrarische dienstverlening en agrarische handel, wat geldt voor de helft van de deeltijdagrariërs. Ongeveer een vierde werkt in de industrie of bouw. Het overige kwart is werkzaam in de andere sectoren. De verschillen tussen de drie categorieën georiënteerden zijn in dit opzicht niet groot.

De meeste deeltijdagrariërs werken in de woonplaats of op het naburige platteland. Men verliest dus weinig tijd met reizen.

Arbeidsinbreng

De combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten gaat voor de man gepaard met een wekelijkse arbeidstijd van gemiddeld 62 uur. De verschillen tussen de drie categorieën zijn niet zo groot. Wel maken relatief veel agrarisch georiënteerden werkweken van meer dan zeventig uur. Er zijn echter maar weinig deeltijdagrariërs die korter dan vijftig uur per week werken. Hoewel de werklast dus tamelijk groot is, vinden weinigen de geringe vrije tijd een probleem.

Van de vrouwen van deeltijdagrariërs werkt drie vierde meestal het gehele jaar door mee op het agrarisch bedrijf. Veel vrouwen besteden er minder dan twintig uur per week aan. Eén op de vijf vrouwen heeft een baan elders of werkt thuis in een winkel, pension of café.

Agrarisch bedrijf en bedrijfsvoering

De gemiddelde omvang van bedrijven van deeltijdagrariërs bedraagt - gegeven de beperking van acht tot vijftig nge - 20 nge ofwel circa 75 sbe. Twee derde van de bedrijven behoort tot de grondgebonden veehouderij en akkerbouw. Er zijn maar weinig

bedrijven gespecialiseerd. Gemiddeld heeft men 9,5 ha cultuurgrond in gebruik. Daarvan is 5,5 ha eigendom.

Ruim zestig procent van de deeltijdagrariërs zegt de cultuurgrond even intensief te gebruiken als hen omringende full-time agrariërs. Een achtste maakt melding van een intensiever en een vierde van een extensiever gebruik. Volgens gegevens van de landbouwtelling ligt het intensiteitsniveau van deeltijdagrariërs in het algemeen lager dan bij vergelijkbare full-time agrariërs.

Van de meeste bedrijven van deeltijdagrariërs gaan alle agrarische produkten rechtstreeks naar de gelijke afzetkanalen, zoals fabriek, veiling of vleesverwerkende industrie. Vijftien procent verkoopt alle produkten rechtstreeks aan een winkel of aan de consument.

Inkomen en investeringen

Het belastbaar inkomen van de onderzochte groep deeltijdagrariërs bedroeg in 1986 gemiddeld 36.000 gulden. De spreiding rond dit gemiddelde is groot. Bij de vaststelling van dit inkomen zijn vaak al aanzienlijke aftrekposten in mindering gebracht, zoals zelfstandigenaftrek, meewerkaftrek van de echtgenote en oudedagsvoorzienig. Hiermee rekening houdend bedroeg het inkomen gemiddeld circa 45.000 gulden. De agrarisch georiënteerden hebben naar verhouding het laagste en de niet-agrarisch georiënteerden het hoogste inkomen. De half-agrarisch georiënteerden zitten daar tussenin.

Van bijna drie vierde van de deeltijdagrariërs is de belangrijkste inkomstenbron het niet-agrarische beroep. Als inkomen het criterium voor het bepalen van deeltijdlandbouw zou zijn, dan zijn de meesten overwegend niet-agrariërs. Dit geldt trouwens ook voor het criterium arbeidstijd.

Het aandeel van de echtgenote in het inkomen is in het algemeen niet groot vanwege de veelal beperkte werktijd op het agrarisch bedrijf of in de niet-agrarische baan.

Voortzetting agrarisch bedrijf

Ongeveer zestig procent van de deeltijdagrariërs vindt dat de overheid voor hun beroepsgroep maatregelen moet nemen, omdat men zich in zijn bestaansmogelijkheden beperkt voelt. Als maatregelen noemt men het verlichten van financiële lasten, minder beperkende maatregelen en eerder of meer steun geven aan kleine bedrijven.

Het merendeel van de deeltijdagrariërs wil niets veranderen aan de omvang van het agrarisch bedrijf. Dit geldt voor de niet-agrarisch georiënteerden sterker dan voor de agrarisch georiënteerden. Dertig procent - vooral agrarisch georiënteerden - zou het liefst willen vergroten. Ongeveer een tiende denkt aan verkleining van het bedrijf.

Ruim één op de vier deeltijdagrariërs zou in de komende jaren in het agrarisch bedrijf willen investeren (geen vervangin-

gen). Dit geldt het sterkst voor de agrarisch georiënteerden. Een op de tien deeltijdagrariërs - vooral niet-agrarisch georiënteerden - wil investeren in niet-agrarische zaken.

Zeventig procent van de deeltijdagrariërs wil de huidige verwevenheid van activiteiten vooralsnog laten voortbestaan. Deze opvatting leeft bij de niet-agrarisch georiënteerden nauwelijks sterker dan bij de anderen. De nadruk op meer of uitsluitend agrarische activiteiten is aanwezig bij circa een vierde van de agrarisch en half-agrarisch georiënteerden en in mindere mate bij de niet-agrarisch georiënteerden.

Dynamiek van deeltijdlandbouw

Deeltijdlandbouw vertoont volgens de enquête in de zes onderzoeksgebieden een vrij grote continuïteit en is niet louter een overgangsverschijsel. Geheel anders is het beeld als alle bedrijven met deeltijdlandbouw in Nederland over een langere periode worden gevolgd. Veranderingen komen meestal voor bij generatiewisseling. Als de oudere generatie opstapt, worden vrij veel overwegend kleine full-time bedrijven vanwege het ontbreken van een opvolger beëindigd. Een ander deel wordt echter door de jongere generatie voortgezet in de vorm van deeltijdlandbouw. Daarnaast worden eveneens vanwege het ontbreken van een opvolger vrij veel bedrijven van deeltijdagrariërs opgeheven.

In het begin van de jaren tachtig nam in Nederland het aantal bedrijven in deeltijdlandbouw enigszins af. Sinds 1986 is sprake van een lichte toename tot 28.340 in 1989.

Regionale verschillen

Een verondersteld verband tussen deeltijdlandbouw en factoren als stedelijke nabijheid, recreatieve verblijfsmogelijkheden en natuur- of reservaatvorming kon in dit onderzoek niet worden vastgesteld. Wel is gebleken dat het veelvuldig voorkomen van veel kleine full-time bedrijven in een gebied vaak samengaat met een relatief hoog percentage deeltijdagriërs.

Volgens de statistieken tellen Gelderland en Noord-Brabant niet alleen het grootste aantal deeltijdagrariërs, maar is ook het percentage deeltijdagrariërs daar het grootst. Veel deeltijd-agrariërs komen voor op de zandgronden op de Veluwe, in de Achterhoek, Salland, Twente, de Meijerij en de Kempen en verder in het Gelderse rivierengebied, op de Utrechtse Heuvelrug, Goeree-Overflakkee, Walcheren en in de Baronie van Breda.

Toekomstige ontwikkelingen

Er wordt in het komende decennium een toename van het aantal deeltijdagrariërs waarschijnlijk geacht in de akkerbouw, varkenshouderij en delen van de opengrondstuinbouw. Deze toename is niet zozeer een gevolg van economische en technologische ontwikkelingen, maar vooral van de strengere milieueisen. Tegen deze achter-

grond en mede gelet op de ontwikkelingen in de afgelopen jaren be- draagt het totale aantal deeltijdagrariërs in het jaar 2000 waar- schijnlijk 30.000. In regionaal opzicht is enige toename te ver- wachten in gebieden waar ook momenteel al veel deeltijdagrariërs voorkomen. In sommige gebieden is sprake van een lichte daling. In de meeste gebieden verandert het aantal deeltijdagrariërs ver- moedelijk nauwelijks.

Invloed op agrarische produktieruimte

In 1989 nemen de bedrijven van deeltijdagrariërs circa negen procent in van de totale produktieruimte. Door de verwachte toe- name van het aantal bedrijven met deeltijdlandbouw kan dit aan- deel groter worden. Hoeveel groter dit aandeel wordt, hangt af van de ontwikkeling van de totale produktiecapaciteit, de tendens tot extensivering, de produktiebeperkende en milieubeschermdende maatregelen.

Het aandeel van deeltijdlandbouw in de totale produktiecapa- citeit kan, zoals aan de hand van enkele rekenvoorbeelden is aan- gegeven, in het jaar 2000 liggen tussen circa 6,5 en 11,5 procent. De produktieruimte voor full-time agrariërs in de aan veel grond gebonden sectoren veehouderij en akkerbouw blijft waarschijnlijk beperkt.

Invloed deeltijdlandbouw op ruimtegebruik

De veronderstelling dat bij deeltijdagrariërs met een erg klein bedrijf de omstandigheden frequent wijzigen, waardoor er niet onaanzienlijke veranderingen in het grondgebruik kunnen ontstaan, wordt door de onderzoekresultaten niet ondersteund.

In 1989 hadden de bedrijven van deeltijdagrariërs circa elf procent van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik. Hoe- veel ruimte er over tien jaar voor full-time landbouw is, hangt niet alleen af van de toename van het aantal bedrijven met deel- tijdlandbouw. Een belangrijke rol speelt eveneens de ontwikkeling van de mogelijke opbrengsten per hectare en per dier onder invloed van milieumaatregelen. Ook de ruimteclaims ten behoeve van wonen, werken en recreatie zijn van invloed. In dit opzicht is er continu behoefte aan grond.

Het aandeel van deeltijdlandbouw in de totale oppervlakte cultuurgrond ligt, zoals in enkele rekenvoorbeelden is aangege- ven, in 2000 waarschijnlijk tussen ruim twaalf en bijna zestien procent. De "aanslag" van deeltijdlandbouw op de grond zal dus groter zijn dan op de produktiecapaciteit.

Naarmate de totale oppervlakte cultuurgrond sterker afneemt, ontstaat er een grotere druk op de grondmarkt. Dit geldt zowel op sectorniveau als op het niveau van het individuele bedrijf. Het groeiend aandeel van deeltijdlandbouw in de totale oppervlakte cultuurgrond maakt van dit oorspronkelijk enigszins marginale verschijnsel een steeds meer omvattend onderdeel van de land- en tuinbouw.

Summary

Objective of the study

The objective of the study is to gain insight into:

1. combined forms of farming and other income generating activities;
2. the regional spread of part-time farming;
3. the expected developments and perspectives of part-time farming;
4. the results of a possible change of part-time farming for full time farming.

The May census and resulting data served as the point of departure for the first two items. A considerable amount of data in the form of a survey was also required. The third and fourth items, which have a more reflecting nature, were based on these two sources of information. This survey was commissioned by the Government Physical Planning Service and the Ministry of Agriculture, Nature Management and Fisheries.

Structure and implementation of the survey

Part-time farmers are persons who are engaged in agricultural and non-agricultural activities and derive their income from these two sectors. The number of people engaged in part-time farming is approximately 28.000. In consultation with the parties who commissioned this survey, several restrictions were imposed on the field work, namely age (under sixty), farm size (8 to 50 Netherlands Size Units), legal form (personal enterprise) and sex (male). Interviews were held with 400 persons from this selected group of 11,690 part-time farmers in mid 1988. It was also decided that the survey would cover six areas in different parts of the country. The criteria were: variety in farm types, presence or absence of an urban sphere of influence and of recreational accommodation facilities, and the forming of management and reserve areas. The areas covered by the survey are the Veenweidestreek (Friesland), the Achterhoek (Gelderland), the Zuid-Holland Islands, the Meijerij (Noord-Brabant) and Zuid-Limburg.

The surveyed group of part-time farmers is - given the restrictions - representative of all part-time farmers in the Netherlands in age, farm size, farm type and surface area.

Description of part-time farmers

Almost every country in Western Europe and North America has one or more definitions of its own. Usually working hours and occasionally incomes are used as the criteria for part-time agriculture. The combined activities always concern the farm head.

Many countries include the activities of all the members of the family. This survey is based on the working hours of the male farm head. In principle, this criterion is in line with the May census in the Netherlands.

In this research supplementary data are gathered about the kind of agrarian and not-agrarian activities, the concerning working hours and the income. On these principles a distinction is drawn in agrarian, half-agrarian and non-agrarian minded part-timers. Agrarian minded part-timers spend at least sixty percent of their working hours on agricultural activities. With the half-agrarian and non-agrarian minded part-timers this percentage amounts to forty to sixty percent, and less than forty percent respectively.

A more accurate selection shows that, in practice, there are more non-agrarian minded part-time farmers than the official statistics suggest: 84 instead of 76 percent. If income were taken as the criterion, the outcome on balance nearly is the same. A combination of both criteria results in a score of 86 percent non-agrarian minded part-time farmers in the Netherlands.

Interrelation of activities

Almost three quarters of the interviewees took over the farm from their parents (or parents-in-law) and more than one in ten from a third party. One in six established the farm themselves. Half the interviewees became part-time farmers for financial reasons. Sometimes fate played a part, in the form of compulsory purchase or ill health. In other cases reasons such as money investment or hobbies were the decisive factor.

More than two thirds are in favour of the combination of agricultural and non-agricultural activities. Frequently mentioned advantages include regular income and social security. Some interviewees regarded the combination of activities as a burden.

There is a great variety in the professions of part-time farmers. Important sources of employment are agricultural services and agricultural trade. Together these sectors provide employment for fifty percent of part-time farmers. About a quarter are employed in industry or construction. The other quarter is distributed among the other sectors. For professions the diversity between the three categories of part-timers are small.

The majority of part-timers work in their own town or in the nearby country-side, so that little time is lost on travelling.

Work load

The combination of agricultural and non-agricultural activities on average leads to a 62-hour week for the husband. Although the work load is fairly great, few interviewees regret the limited spare time.

Three quarters of the wives of part-time farmers usually work on the farm all the year round, many of them for less than 20 hours. One in five wives has a job elsewhere or works at home in a shop, bed-and-breakfast or pub.

Farms and farm management

The average size of the farms of the interviewed part-time farmers is approximately twenty Netherlands Size Units. Two thirds of the farms are involved in predominantly land-using animal husbandry and arable farming. There are few specialised farms. The farms have an average farmed area of 9.5 ha, of which 5.5 ha is privately owned. Very few farms have grown since the taken-over or establishment. In the other cases the property was acquired by descent.

More than sixty percent of the interviewed part-time farmers state that they cultivate their farmed area as intensively as full-time farmers. One eighth reports a more intensive use. One quarter claim they use the land more extensively than full-timers. In general, the level of intensity is therefore lower among part-timers than among full-timers.

Most part-time farmers send their entire agricultural produce directly through the standard sales channels, such as factories, auctions or the meat processing industry. Fifteen percent sell all their products directly to a shop or to the consumers.

Income and investments

The assessable income of the surveyed group of part-time farmers amounted to an average of 36,000 guilders in 1986. The range around this average is great, however. Most of the interviewees find this income sufficient for family expenditure.

For almost three quarters of the part-time farmers the non-agricultural profession constitutes their main source on income. The wife's contribution to the income is generally not high due to the limited number of working hours in the farm or in the non-agricultural occupation.

More than half the part-time farmers have made agricultural investments (other than replacements) in the last five years to an average sum of 143,000 guilders. Irrespective of the size of the borrowed sum, most interviewees have always been able to pay the interest and installments.

Attitude towards the government policy

Almost half the part-time farmers who own dairy cattle accept the superlevy but do not agree with the present system. One quarter entirely disagrees with the regulation.

More than forty percent of cattle owners in the poll find the manure legislation acceptable, but have their doubts about the system. Most interviewees do not expect negative consequences

for their own farm as a result of the manure legislation. In general, they are willing to pay the levy and to contribute to the costs of storage and transport of the manure. One in four is opposed to the manure legislation.

Almost half the part-time farmers in the surveyed areas are not acquainted with management and maintenance agreements. Those who are, usually take a positive stand.

About sixty percent believe the government should take measures for part-time farmers, because they feel limited in their means of existence. The measures suggested are a decrease in financial burdens and restrictive measures and earlier or more support for small farms.

Development of part-time farming

The majority of the interviewees have no plans to change the farm size. Nearly one third - especially the agrarian minded part-timers - prefer to increase and one tenth - mostly non-agrarian part-timers - prefer to decrease the farm.

Seventy percent want to continue for the time being the interrelation of agrarian and non-agrarian activities. A fourth of the agrarian and half-agrarian minded part-timers intend to develop to more or exclusive agrarian activities. A high degree of stability applies to the part-time farmers in the survey: not only in the interrelation of their activities, but also in their agricultural management. For part-time farmers in the Netherlands as a whole, the degree of stability is lower as a result of the annual inflow and outflow. Inflow occurs when one or more children take over the management of the farm; outflow involves events such as farm termination.

Regional differences

On a national basis, part-time farming occurs on 22 percent of all the farms. The highest percentages and total number of part-time farmers are found on the sandy soils of the provinces Gelderland and Noord-Brabant (32% and 26%, respectively 7,350 and 5,900). There are great differences between the provinces which to a great extent are caused by fragmentation of farmland and the tradition of many small farms. The results of the survey do not support the supposition of a relationship between part-time farming and factors as urban share of influence, recreational accommodation facilities, and the farming of management and reserve areas.

Future developments

Economic and technical developments will result in a slight increase in part-time farming. The greatest influence, however, will come from stricter environmental requirements with respect

to soil, water and air. Some part-time farmers - particularly the younger ones - with a small or medium-size farm may therefore have to switch to part-time farming: particularly if they wish to pursue their agricultural occupation.

By the year 2000 there will probably be 30,000 part-time farmers. An increase can be expected in arable farming, pig husbandry and some sectors of field horticulture. The increase will mainly take place in the south and east of the country.

Influence on agricultural production areas

In 1989 the farms of part-time farmers cover nine percent of the overall production area. This percentage may increase as a result of the expected rise in the number of farms which apply part-time farming. How great this increase will be, depends on the development of the overall production capacity, the tendency towards extensification and the measures to restrict production and protect the environment. These issues are taken into account in the following estimates. The share of part-time farming in the overall production capacity can range between 6,5 and 11,5 percent.

The production area for full-time farmers in the sectors of animal husbandry and arable farming, which are dependent on large areas of land, will probably remain small. It is difficult to give an estimate for the other sectors.

Influence of part-time farming on land use

The results of this survey do not support the supposition that the circumstances on the small farms of part-timers will change frequently, which may result in considerable changes in the use of land.

In 1989 the farms of part-time farmers cover eleven percent of the overall area of farmland. The area available for full-time farming in ten years time does not only depend on an increase in the number of farms applying part-time farming. The development of the technically attainable yield per hectare and per animal plays an important part as well. The space required for living, work and recreation is also of influence.

The estimated share of part-time farming in the total area of farmland is between twelve and sixteen percent for the year 2000. The claim on land made by part-time farming will therefore be considerably greater than its contribution to the production capacity.

As the total area of farmland decreases more rapidly, the pressure on the land market will increase. This applies at sector level as well as at individual farm level.

The growing share of part-time farming in the overall area of farmland transforms this somewhat marginal phenomenon into a more including part of agriculture.

1. Doel en opzet van het onderzoek

1.1 Aanleiding en doel

1.1.1 Aanleiding

In de jaren zestig en zeventig bestond er in beleidskringen zowel in als buiten Nederland weinig belangstelling voor deeltijdlandbouw. Dit verschijnsel werd in het algemeen gezien als iets marginaals en van tijdelijke aard. De bijdrage van deze vorm van landbouw aan de voedselproductie en het daarmee gepaard gaande grondbeslag was gering.

De landbouw is echter geleidelijk aan terechtgekomen in een situatie van sterk gegroeide produktie, een toenemende druk op de inkomens en grotere regionale verschillen. De plaats van deeltijdlandbouw werd steeds groter: niet alleen naar aantal bedrijven in verhouding tot de full-time agrarische bedrijven, maar ook naar aandeel in de produktie en de oppervlakte cultuurgrond. De situatie heeft er mede toe geleid, dat deeltijdlandbouw in de tweede helft van de jaren zeventig in meer positieve zin in de belangstelling kwam. Andere redenen waren de gewijzigde functies die de landbouw kan vervullen. Het betreft het in stand houden en verzorgen van het landschap, het behoud van werkgelegenheid in het landelijk gebied en de verweving van functies op bedrijfsniveau zoals natuurbeheer en recreatie.

1.1.2 Doel

Het doel van het onderzoek is inzicht te krijgen in:

1. de mengvormen tussen agrarische bedrijfsvoering en andere inkomstenvormende activiteiten;
2. de te verwachten ontwikkelingen en perspectieven van de gecombineerde agrarische en niet-agrarische activiteiten;
3. de regionale spreiding en gevolgen van een mogelijke verandering van de omvang van de gecombineerde activiteiten voor full-time landbouw.

Voor het eerste onderdeel bieden de landbouwtellingen en daarop gebaseerde gegevens enkele aanknopingspunten. Daarnaast is veldonderzoek door middel van een enquête nodig geweest.

In het onderzoek staan het agrarisch bedrijf en het bedrijfshoofd centraal. Als invalshoek is dus het microniveau gekozen. Op dit niveau zijn de gevolgen het duidelijkst waar te nemen. Meer indirect spelen factoren op macroniveau een rol, zoals maatschappelijke, economische en agrarisch-structurele ontwikkelingen.

Het onderzoek is verricht in opdracht van de Rijksplanologische Dienst en het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.

1.2 Definities en onderzoeksvragen

1.2.1 Definities

Onder deeltijdlandbouw wordt verstaan: het beoefenen van land- of tuinbouwwerkzaamheden op het eigen agrarisch bedrijf, waarbij het bedrijfshoofd (mannelijk of vrouwelijk) tevens niet-agrarische activiteiten verricht en daaruit inkomsten verkrijgt. Uitgangspunt is het criterium arbeidstijd.

Bedrijfshoofden zijn personen, die volgens de definitie van de landbouwwet land- of tuinbouwwerkzaamheden verrichten.

Tot land- en tuinbouwwerkzaamheden worden gerekend:

- de leiding en administratie van het agrarisch bedrijf;
- veldwerkzaamheden zoals ploegen, bemesten, hooien en oogsten;
- veeverzorging zoals voeren, melken, uitmesten van stallen;
- werkzaamheden voor opslag en verwerking van produkten op het agrarisch bedrijf, zoals inkuilen, transport, verpakken, kaas maken;
- onderhoudswerkzaamheden aan bedrijfsgebouwen, machines en inrichtingen, voor zover deze door het eigen personeel of de gezinsleden worden verricht;
- schoonmaken van de stalruimte voor het vee, wassen en herstellen van werkkleding;
- verkoop van produkten aan huis, zoals groente, fruit, kaas, aardappelen.

Onder niet-agrarische activiteiten zowel binnen als buiten het eigen agrarisch bedrijf vallen alle andere activiteiten, die in loondienst of als zelfstandig ondernemer worden verricht.

Deeltijdagrariërs zijn personen met zowel agrarische als niet-agrarische activiteiten, waaruit men inkomsten verkrijgt. De arbeidstijd en/of de inkomsten kunnen in de praktijk sterk variëren.

Onder inkomen wordt verstaan het belastbaar inkomen.

1.2.2 Onderzoeksvragen

In het onderzoek worden de volgende vragen beantwoord:

1. Wat zijn de karakteristieken van deeltijdagrariërs?
2. Wat doen deeltijdagrariërs binnen en buiten de landbouw?
3. Wat is de aard en ontwikkeling van bedrijven van deeltijdagrariërs?
4. Wat is de arbeidsinbreng en het niveau van bedrijfsvoering van deeltijdagrariërs?
5. Hoe is het inkomen van deeltijdagrariërs opgebouwd?
6. Wat zijn de vooruitzichten op het voortzetten van bedrijven van deeltijdagrariërs?
7. Hoe reageren deeltijdagrariërs op beleidsmaatregelen?
8. Wat is de dynamiek van bedrijven van deeltijdagrariërs?
9. Wat is het te verwachten perspectief met betrekking tot deeltijdlandbouw?

10. Wat is de invloed van deeltijdlandbouw op de produktieruimte voor full-time landbouw?
11. Wat is de invloed van deeltijdlandbouw op het ruimtegebruik voor full-time landbouw?

1.3 Uitvoering van het onderzoek

Enkele onderzoeksvragen zijn voor een deel te beantwoorden met behulp van gegevens uit de landbouwtellingen. In de meeste gevallen was echter veldonderzoek in de vorm van een enquête nodig (vraag 1 t/m 7).

Mede op grond van de verkregen onderzoekresultaten (enquête) en andere bronnen (landbouwtellingen, bedrijfsmutaties) wordt in beschouwende zin ingegaan op de vragen 8 t/m 11.

Het aantal personen dat zowel agrarische als niet-agrarische activiteiten verricht waaruit inkomsten worden verkregen, schommelt al jaren rond de 28.000. Volgens de landbouwtellingen is daarvan driekwart te rekenen tot de niet-agrariërs met enige agrarische activiteiten. Een kwart bestaat uit agrariërs met enige niet-agrarische activiteiten (tabel 1.1).

Tabel 1.1 Aantal bedrijven naar hoofd- en nevenberoep van het bedrijfshoofd in 1987

Hoofdberoep agrariër: zonder nevenberoep	100.165 (76%)
Hoofdberoep agrariër: met nevenberoep	6.600 (5%)
Hoofdberoep niet-agrariër: met daarnaast agrarisch beroep	21.215 (16%)
Rustend agrariër	4.035 (3%)
Totaal	132.015 (100%)

Bron: CBS-landbouwtelling, LEI-bewerking.

Beide volgens de landbouwtelling onderscheiden groepen deeltijdagrariërs verschillen naar bedrijfsomvang maar niet naar bedrijfstype. Hoewel ook vrij veel agrariërs met enige niet-agrarische activiteiten een bedrijf van beperkte omvang hebben, zijn deze bedrijven groter dan van niet-agrariërs met enige agrarische activiteiten (tabel 1.2). Naar bedrijfstype ligt bij beide groepen het zwaartepunt bij de graasdierbedrijven (40%), op enige afstand gevolgd door akkerbouwbedrijven (circa 15%) en bedrijven met veeteelt-gewassencombinaties (circa 15%).

In overleg met de opdrachtgevers zijn voor de mondelinge enquête enkele beperkingen aangehouden. Allereerst is de groep deeltijdagrariërs toegespitst op mannelijke geregistreerden, jonger dan 60 jaar met een bedrijf tussen 8 en 50 nge (resp. circa 30 en 185 sbe).

Figuur 1.1 Onderzoekgebieden

**Tabel 1.2 Aantal bedrijven naar nevenberoep van het bedrijfs-
hoofd in 1987**

Bedrijfsomvang (in nge *)	Hoofdberoep agrariër met niet-agrarisch nevenberoep	Hoofdberoep niet-agra- riër met agrarisch nevenberoep
3- 8	690 (11%)	10.730 (51%)
8-16	1.415 (21%)	5.980 (28%)
16-24	1.295 (20%)	1.995 (9%)
24-32	795 (12%)	895 (4%)
32-40	620 (9%)	505 (2%)
40-50	580 (9%)	315 (2%)
50 en meer	1.205 (18%)	795 (4%)
Totaal	6.600 (100%)	21.215 (100%)

*) De economische omvang van een agrarisch bedrijf en van de afzonderlijke produktierichtingen binnen een bedrijf kan worden uitgedrukt met de daarvoor ontwikkelde Nederlandse grootte-eenheid (nge). De nge is een eenheid die niet op de netto-toegevoegde waarde maar op de saldi per diersoort en per hectare gewas is gebaseerd.

Bron: CBS-landbouwtelling, LEI-bewerking.

Verder diende het onderzoek te worden uitgevoerd in een aantal over het land verspreide gebieden. Daarbij is gelet op verscheidenheid van bedrijfstype, al dan niet stedelijke invloedssfeer, de aanwezigheid van recreatieve verblijfsmogelijkheden en beheers- of reservaatvorming. Het onderzoek is uitgevoerd in de Veenweidestreek (Friesland), Zuidelijke Achterhoek (Gelderland), Waterland (Noord-Holland), Zuidhollandse Eilanden, Meijerij (Noord-Brabant) en Zuid-Limburg (figuur 1.1).

In deze gebieden kwamen in 1987 415 agrariërs met niet-agrarische activiteiten voor en 735 niet-agrariërs met agrarische activiteiten. Voor Nederland als geheel waren deze aantallen 4.350 respectievelijk 7.340 (tabel 1.3). In overleg met de opdrachtgevers zijn per groep 200 gesprekken gevoerd in de periode mei t/m augustus 1988.

De geënquêteerde groep deeltijdagrariërs vormt een goede afspiegeling van de populatie waaruit deze groep afkomstig is. Dit valt af te leiden uit de vergelijking met kenmerken als leeftijd van de geregistreerden, bedrijfsomvang, bedrijfstype en oppervlakte, zoals deze blijken uit de landbouwtelling in de zes gebieden en Nederland. De uit de enquête getrokken conclusies voor het verschijnsel deeltijdlandbouw gelden in het algemeen voor geheel Nederland.

Tabel 1.3 Aantal deeltijdagrariërs jonger dan 60 jaar met een bedrijf van 8 tot 50 nge in 1987

	Hoofdberoep agra- riër met neven- beroep	Hoofdberoep niet- agrariër met agra- risch beroep
Nederland	4.350	7.340
Zes onderzoeksgebieden		
populatie	415	735
enquête	199	198

Bron: CBS-landbouwtelling, LEI-bewerking.

1.4 Indeling van de publikatie

In hoofdstuk 2 zijn de resultaten van de enquête weergegeven. Daarmee zijn de onderzoeksvragen 1 t/m 7 beantwoord. Centraal staan het bedrijfshoofd en het agrarisch bedrijf.

Hoofdstuk 3 heeft een meer beschouwend karakter, waarbij vooral is ingegaan op de dynamiek en perspectieven van deeltijdlandbouw. Verder is in de vorm van enkele alternatieve opstellingen aangegeven wat de mogelijke gevolgen zijn van een veranderen de omvang van deeltijdlandbouw op de produktieruimte en het ruimtegebruik voor full-time landbouw.

De studie wordt besloten met enkele conclusies.

2. Deeltijdagrariërs, hun bedrijf en inkomen

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn de belangrijkste resultaten weergegeven van de enquête onder deeltijdagrariërs. Er wordt een beeld geschetst van de verschillende typen deeltijdagrariërs en van enkele persoonskenmerken. Verder wordt ingegaan op het huidige beroep en de beroepsgeschiedenis (paragraaf 2.2). In de volgende paragraaf komt het agrarisch bedrijf, de arbeidsinbreng en de bedrijfsvoering ter sprake (paragraaf 2.3). Daarna komen de inkomenssituatie- en de inkomstenbronnen aan de orde. Vervolgens is de mening van de geënquêteerden weergegeven over de voorzettingkansen van het agrarisch bedrijf (paragraaf 2.5). Mede tegen deze achtergrond is ingegaan op hun houding tegenover het overheidsbeleid, zoals superheffing en mestwetgeving (paragraaf 2.6).

2.2 Typering, huidig beroep en beroepsgeschiedenis

2.2.1 Typering en kenmerken van deeltijdagrariërs

2.2.1.1 Typering volgens enquête

Hoe zijn deeltijdagrariërs te typeren? Bij de landbouwtelling geven de geregistreerden zelf op wat hun hoofd- en eventuele nevenactiviteiten zijn. Als basis dient het criterium arbeidstijd. Als men de helft of meer van de arbeidstijd aan land- of tuinbouwwerkzaamheden besteedt, dan is men agrariër. Heeft men geen nevenactiviteiten, dan is men full-time agrariër. Is dat wel in enige mate het geval, dan behoort men tot de agrariërs met enige niet-agrarische activiteiten. Indien men minder dan de helft van de arbeidstijd bezig is met land- of tuinbouwwerkzaamheden, dan is men niet-agrariër met enige agrarische activiteiten. Volgens de landbouwtelling zijn beide laatste groepen deeltijdagrariërs. In het onderhavige onderzoek is net als bij de landbouwtelling het criterium arbeidstijd gebruikt. Dit criterium is evenwel inhoudelijk nauwkeuriger afgebakend. Zo is nagegaan wat voor werk men op het agrarisch bedrijf verricht, hoeveel uur men daaraan besteedt, en hoe de tijdsverdeling is in de winter- en zomermaanden. Verder is ingegaan op de aard van het niet-agrarische werk en de daaraan bestede arbeidstijd.

Op grond van genoemde gegevens zijn in dit onderzoek drie typen deeltijdagrariërs onderscheiden: agrarisch georiënteerden, half-agrarisch georiënteerden en niet-agrarisch georiënteerden.

Agrarisch georiënteerden zijn in dit onderzoek omschreven als deeltijdagrariërs, die minstens zestig procent van hun ar-

beidstijd besteden aan land- of tuinbouwwerkzaamheden. Bij de half-agrarisch georiënteerden is dit veertig tot zestig procent van de arbeidstijd. De niet-agrarisch georiënteerden besteden minder dan veertig procent van hun arbeidstijd aan land- of tuinbouwwerkzaamheden, en zijn dus vooral bezig met niet-agrarisch werk.

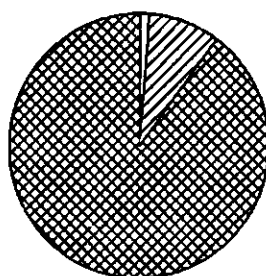
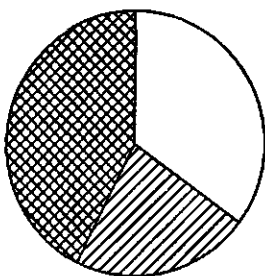
Volgens deze indeling blijkt er in de praktijk een grotere verscheidenheid in de verweving van agrarische en niet-agrarische activiteiten te zijn dan uit de landbouwtelling valt af te leiden. Tevens komt naar voren dat er meer niet-agrariërs met agrarische activiteiten zijn, en minder agrariërs met enige niet-agrarische activiteiten.

De enquête laat zien dat de niet-agrarische activiteiten in feite meer omvatten dan de landbouwtelling aangeeft (figuur 2.1). Hiervoor is een aantal redenen aan te geven. Op de eerste plaats kunnen de geregistreerden bij de landbouwtelling zelf opgeven wat hun hoofdactiviteit is. Mede daardoor komt het niet-agrarische accent niet altijd even duidelijk tot uiting. Op de tweede plaats wordt het niet uitgesloten geacht, dat de opgave als agrarisch hoofdberoep mede wordt beïnvloed door het eigen beroepsbeeld. Op de derde plaats kan de gedachte niet buiten overheidsregelingen te willen vallen een rol spelen. Men laat zich dan als agrarisch hoofdberoep registreren.

Volgens Landbouwtelling:

Hoofdberoep agrariër met
niet-agrarisch nevenberoep

Hoofdberoep niet-agrariër
met agrarische activiteiten

Volgens enquête:

Agrarisch georiënteerden

Half-agrarisch georiënteerden

Niet-agrarisch georiënteerden

Figuur 2.1 *Typering van deeltijdagrariërs volgens de enquête en de landbouwtelling*

Bij de verdere analyse wordt in dit hoofdstuk uitsluitend de nieuwe typering gebruikt. Zoals figuur 2.1 laat zien, is het verschil tussen beide typeringen het kleinst bij de groep, die bij de landbouwtelling als niet-agrariër is aangeduid. Voor negentig procent van de geregistreerden zijn beide typeringen identiek. Enkeligen noemen zich niet-agrariër, maar zijn volgens het criterium arbeidstijd agrariër. Het grootste deel van hun inkomen behalen ze echter uit niet-agrarisch werk. Negen procent behoort volgens de enquête tot de half agrarisch georiënteerden, dat wil zeggen besteedt tussen de veertig en zestig procent van de arbeidstijd aan agrarische werkzaamheden. Als de grens op vijftig procent wordt gelegd, is vier procent tot de overwegend agrariërs en vijf procent tot de overwegend niet-agrariërs te rekenen.

Het verschil tussen de typering volgens de enquête en de landbouwtelling is het grootst bij de agrariërs met een niet-agrarisch nevenberoep. Volgens de enquête behoort 35 procent tot de agrarisch georiënteerden en 22 procent tot de half-agrarisch georiënteerden. Als de grens van laatstgenoemde categorie op vijftig procent van de arbeidstijd wordt gelegd, is twaalf procent het de overwegend agrariërs en tien procent tot de overwegend niet-agrariërs te rekenen.

Vrij veel deeltijdagrariërs die volgens de landbouwtelling overwegend agrariër zijn en volgens de enquête tot de niet-agrarisch georiënteerden behoren, hebben meestal een klein bedrijf. Vergelijking met andere bedrijfs- en persoonskenmerken laat verder geen verband zien.

2.2.1.2 Typering onderzoekgebieden en Nederland

Hoe is op basis van de typering volgens de enquête het beeld in de zes onderzoekgebieden en voor Nederland als geheel? Uitgangspunt bij de enquête was, dat volgens de landbouwtelling de ene helft overwegend agrariër en de andere helft overwegend niet-agrariër zou zijn. In werkelijkheid waren deze aantallen respectievelijk 415 en 735. Rekening houdend met de verdeling van de deeltijdagrariërs over beide kenmerken en de beperkingen naar leeftijd (tot zestig jaar) en bedrijfsomvang (acht tot vijftig nge) zijn er in de zes onderzochte gebieden op een totaal van 1.152 deeltijdagrariërs 17 procent agrarisch georiënteerden, 16 procent half-agrarisch georiënteerden en 67 procent niet-agrarisch georiënteerden. Als de grens van de arbeidstijd wordt gelegd op vijftig procent, dan is 24 procent tot de agrarisch en 76 procent tot de niet-agrarisch georiënteerden te rekenen. De landbouwtelling geeft echter respectievelijk 36 en 64 procent aan.

Op basis van dezelfde beperkingen zijn er in Nederland 11.690 deeltijdagrariërs van wie 19 procent agrarisch, 16 procent half-agrarisch en 65 procent niet-agrarisch is georiënteerd. Het criterium van vijftig procent van de arbeidstijd levert uiteindelijk 26 procent agrarisch en 74 procent niet-agrarisch georiën-

teerden op. Volgens de landbouwtelling zouden dat er respectievelijk 37 en 63 procent zijn.

Bovengenoemde cijfers hebben betrekking op deeltijdagrariërs jonger dan zestig jaar met een bedrijf tussen acht en vijftig nge. Daarnaast zijn er oudere deeltijdagrariërs met een bedrijf van vergelijkbare omvang. Voor de zes onderzoeksgebieden gaat het om 305 en voor Nederland als geheel om 2.530 deeltijdagrariërs. Volgens de landbouwtelling is ongeveer een op de vier overwegend agrariër en drie op de vier overwegend niet-agrariërs. Beide groepen komen verspreid voor in de omvangsklassen van acht tot vijftig nge. Boven de zestig jaar heeft men vaak een uitkering vanwege vervroegde pensionering (niet-agrariërs) of arbeidsongeschiktheid (overwegend agrariërs). Het is dan ook niet uitgesloten, dat er van deze oudere leeftijdsgroep in de praktijk meer overwegend niet-agrariërs zijn dan de landbouwtelling aangeeft.

Niet in het onderzoek betrokken zijn verder deeltijdagrariërs met een bedrijf kleiner dan acht of groter dan vijftig nge. Dit betreft in de zes onderzochte gebieden 1.350 en voor Nederland als geheel 11.635 deeltijdagrariërs met een bedrijf kleiner dan 8 nge en respectievelijk 230 en 2.960 met een bedrijf groter dan vijftig nge. Acht nge is dermate klein, dat er in de praktijk nauwelijks sprake is van een agrarisch bedrijf. Deze deeltijdagrariërs kunnen dan ook vrijwel allen tot de niet-agrarisch georiënteerden worden gerekend. De meesten (94 procent) hebben zich bij de landbouwtelling ook als zodanig opgegeven. Van bedrijven boven vijftig nge is aangenomen, dat er in doorsnee een redelijk inkomen uit het agrarisch bedrijf is te halen. Het verichten van niet-agrarisch werk zal meestal geen directe inkomensnoodzaak zijn. De indruk is dat deeltijdagrariërs, die zich bij de landbouwtelling als overwegend agrariër (1.165 personen in Nederland) dan wel als overwegend niet-agrariër (795 personen) laten registreren bij de landbouwtelling in het algemeen wel een reële weergave van de praktijk vormen.

Een en ander betekent dat er in de zes onderzochte gebieden 14 procent behoort tot de agrarisch en 86 procent tot niet-agrarisch georiënteerden. Voor Nederland als geheel komt dit neer op respectievelijk 16 en 84 procent. Volgens de landbouwtelling is echter 24 procent agrarisch en 76 procent niet-agrarisch georiënteerd.

2.2.1.3 Leeftijd en opleiding

De gemiddelde leeftijd van de geënquêteerde deeltijdagrariërs is 44 jaar. Deze betrekkelijk jonge leeftijd heeft te maken met de beperking in dit onderzoek tot 60 jaar. Er zijn naar verhouding wat meer ouderen dan jongeren. Dit geldt voor de niet-agrarisch georiënteerden in sterkere mate dan voor de agrarisch georiënteerden. De leeftijdsverdeling van de geënquêteerde groep komt vrij sterk overeen met de verdeling in de zes onderzoeksgebieden en ook met die in Nederland als geheel. Een met de geën-

Tabel 2.1 Percentage deeltijdagrariërs en full-time agrariërs naar leeftijd

Leeftijd	Deeltijdagrariërs *)			Full-time agrariërs *) (Nederland)
	enquête	zes onder- zoekgebieden	Nederland	
tot 30 jaar	8	10	8	6
30-39	24	21	24	17
40-49	37	34	35	30
50-59	31	35	33	47
Totaal	100 (397)	100 (1150)	100 (11690)	100 (35610)

*) Met een bedrijf van 8 tot 50 nge.

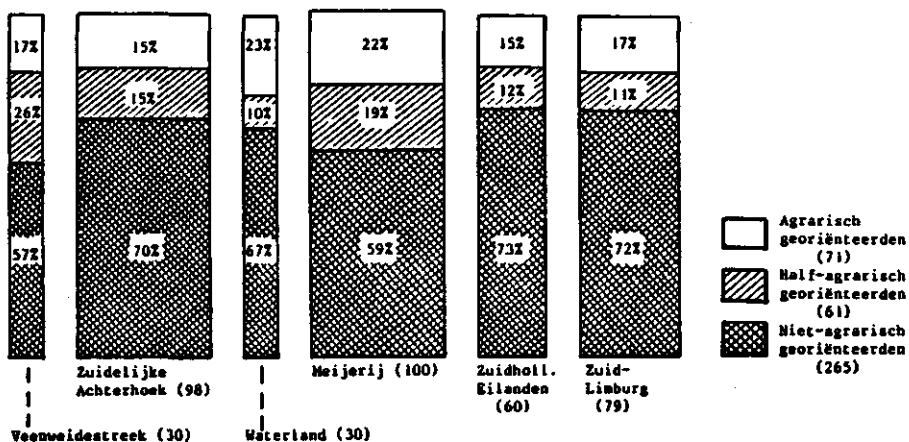
quêteerden vergelijkbare groep full-time agrariërs in Nederland laat een duidelijk oudere leeftijdsopbouw zien (tabel 2.1).

Veertig procent van de geënquêteerde deeltijdagrariërs heeft lager en achttien procent middelbaar agrarisch onderwijs gevolgd. De meeste anderen volgden lager of soms middelbaar technisch onderwijs en sommigen algemeen vormend onderwijs. Rekening houdend met de verschillen in leeftijd loopt het opleidingsniveau tussen de drie categorieën deeltijdagrariërs nauwelijks uiteen. Ten opzichte van de zes onderzoekgebieden en voor Nederland als geheel zijn de verschillen eveneens klein. Van een hiermee vergelijkbare groep full-time agrariërs hebben er meer een lagere agrarische opleiding gevolgd.

2.2.1.4 Regionale verschillen

De enquête laat zien dat de drie typen deeltijdagrariërs per gebied enigszins verschillen. Het percentage agrarisch georiënteerden is in Waterland en de Meijerij iets hoger dan elders, maar wijkt er niet wezenlijk van af (figuur 2.2). Half-agrarisch georiënteerden komen in de Friese Veenweidestreek en de Meijerij naar verhouding meer voor dan elders. Niet-agrarisch georiënteerden treft men vooral aan op de Zuidhollandse Eilanden, in de Achterhoek en Zuid-Limburg. Deze categorie komt echter ook in de andere gebieden veelvuldig voor.

Een en ander betekent dat geen directe invloed kan worden aangetoond van factoren als stedelijke nabijheid, de aanwezigheid van recreatieve verblijfsmogelijkheden, natuur- of reservaatvorming, op het voorkomen van deeltijdlandbouw in Nederland.

Figuur 2.2 Typering deeltijdagrariërs naar gebied

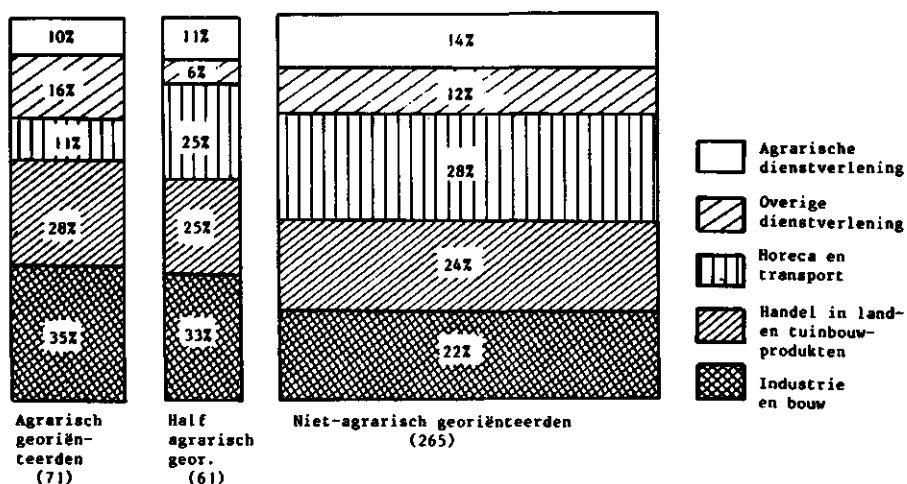
2.2.2 Huidig beroep en oordeel daarover

2.2.2.1 Huidig beroep

Er bestaat een grote verscheidenheid in de beroepen van deeltijdagrariërs. De helft werkt in de agrarische dienstverlening (26%) of agrarische handel (25%). In de agrarische dienstverlening zijn de meesten in loondienst, en in de agrarische handel meestal zelfstandig ondernemer. Ongeveer een vierde van de deeltijdagrariërs werkt in de industrie of bouwsector. De horeca-, recreatie- en reparatiesector is van weinig betekenis, evenals de sector transport en opslag. Eén op de acht deeltijdagrariërs werkt bij een bank of verzekeringsmaatschappij (figuur 2.3).

Van alle geënquêteerden heeft twee derde een functie in loondienst. Een derde is zelfstandig ondernemer, zoals loonwerker, handelaar in land- of tuinbouwproducten, veehandelaar, mengvoederhandelaar, makelaar of caféhouder.

In sommige gebieden is naar bedrijfstak sprake van enige concentratie van niet-agrarische activiteiten. In de Zuidelijke Achterhoek zijn de agrarische dienstverlening en de industrie belangrijke bronnen van werkgelegenheid. Op de Zuidhollandse Eilanden en in de Meijerij vindt een aanzienlijk deel emplooi in de handel in land- en tuinbouwproducten.

Figuur 2.3 Beroepen van deeltijdagrariërs

Waar werken deeltijdagrariërs? Voor zeven van de tien van hen vinden de beroepsmatige niet-agrarische activiteiten buiten het agrarisch bedrijf plaats. De meesten werken in het eigen dorp of op het naburige platteland. In het algemeen verliest men weinig tijd met reizen. De reistijd wordt door de deeltijdagrariërs bijna nooit als belastend beschouwd. Bij ruim een vierde van alle deeltijdagrariërs vinden de niet-agrarische activiteiten op het agrarisch bedrijf plaats, zoals winkel, pension, garage, werkplaats.

2.2.2.2 Oordeel over gecombineerde activiteiten

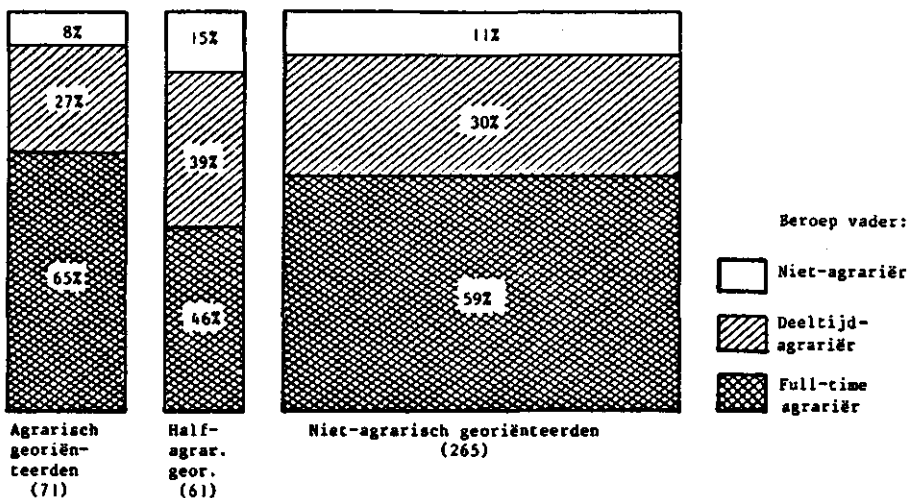
Hoe staan deeltijdagrariërs tegenover de combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten? Ruim twee derde neemt een positief standpunt in. Als voordeel is vaak genoemd een "vast inkomen en sociale zekerheid" in de niet-agrarische baan. Agrarisch georiënteerden noemen dit voordeel naar verhouding vaker dan niet-agrarisch georiënteerden. Eerstgenoemden streven waarschijnlijk vooral naar het verkrijgen van continuïteit. Voor de niet-agrarisch georiënteerden is dit voordeel min of meer vanzelfsprekend. Minder vaak noemde men als voordeel "werk in de agrarische sfeer", wat vooral door de niet-agrarisch georiënteerden naar voren is gebracht.

Als nadelig ervaart men soms de "zware belasting" van de gecombineerde activiteiten. Dit speelt met name als men zowel in agrarische als niet-agrarische werk veel uren maakt. De situatie verschilt echter nauwelijks naar categorie geënquêteerden.

2.2.3 Beroepsgeschiedenis

2.2.3.1 Beroepsgeschiedenis

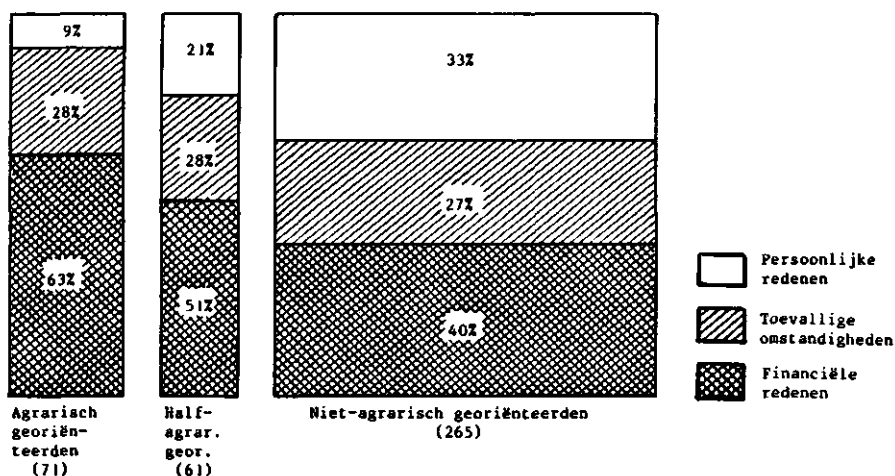
Hoe lang is men al deeltijdagrariër? Is men van agrarische afkomst of niet? Bijna alle geënquêteerden hebben van jongsaf aan te maken gehad met de land- of tuinbouw. De meesten hebben op het ouderlijk agrarisch bedrijf meegewerkt en dit overgenomen. Twaalf procent nam het bedrijf van vreemden over en zestien procent heeft het zelf gesticht. Gemiddeld exploiteert men al zestien jaar zelfstandig een agrarisch bedrijf.

Figuur 2.4 Sociale herkomst deeltijdagrariërs

2.2.3.2 Redenen waarom men deeltijdagrariër is geworden

Waarom is men deeltijdagrariër is geworden? Bij bijna de helft speelden financiële redenen een rol. Er was bijvoorbeeld sprake van een ongunstige bedrijfsstructuur of van slechte financiële resultaten. Bij een vierde waren toevallige omstandigheden van invloed, zoals gezondheid onteigening of erfenis. Eveneens een vierde is om persoonlijke redenen deeltijdagrariër geworden. Als reden noemde men geldbelegging, hobby of het voortzetten van de familietraditie. Er zijn duidelijke verschillen tussen de drie categorieën geënquêteerden (figuur 2.5).

Figuur 2.5 Redenen waarom men deeltijdagrariër is geworden

2.3 Agrarisch bedrijf, arbeidsinbreng en bedrijfsvoering

2.3.1 Bedrijfssituatie

2.3.1.1 Bedrijfstype

Wat voor type bedrijven hebben deeltijdagrariërs? Van de grondgebonden bedrijven behoort het merendeel tot de graasdier- en akkerbouwbedrijven. Bij de akkerbouwbedrijven nemen de hakvruchten een belangrijke plaats in. Bij de minder grondgebonden typen komen vrij veel varkensbedrijven voor. Verder zijn er opengrondsgroente- en fruitteeltbedrijven. Graas- en hokdierbedrijven komen vooral voor bij de agrarisch en half-agrarisch georiënteerden. Akkerbouwbedrijven zijn het sterkst vertegenwoordigd bij de niet-agrarisch georiënteerden.

De verdeling van de geënquêteerde groep komt naar bedrijfstype goed overeen met de verdeling van het totaal in de zes onderzoekgebieden. Ten opzichte van Nederland als geheel is het verschil groter. Dit geldt nog sterker voor een met de geënquêteerden vergelijkbare groep full-time agrariërs (tabel 2.2).

Tabel 2.2 Percentage deeltijdagrariërs en full-time agrariërs naar bedrijfstype

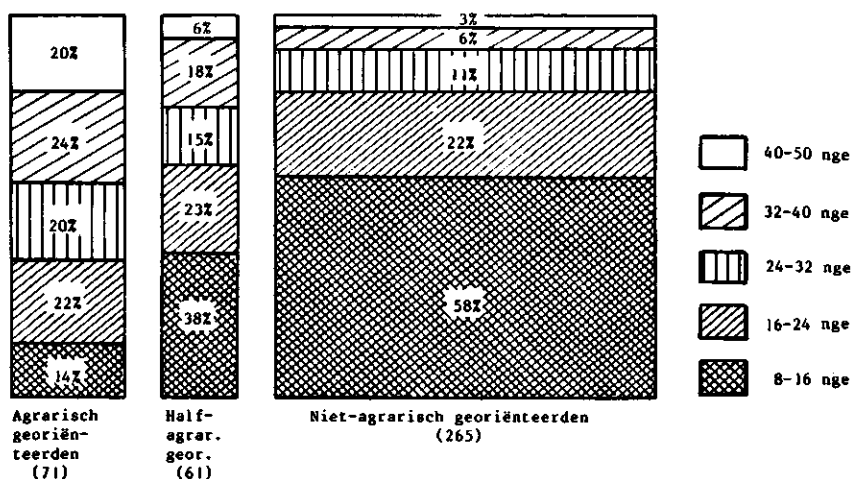
Bedrijfstype	Deeltijdagrariërs *)			Full-time agrariërs *) (Nederland)
	enquête	zes onder- zoekgebieden	Nederland	
Akkerbouw	26	26	19	14
tuinbouw	17	17	20	20
Graasdieren	38	39	40	56
Hokdieren	19	18	21	10

*) Met een bedrijf van 8 tot 50 nge.

2.3.1.2 Bedrijfsomvang

De gemiddelde bedrijfsomvang bedraagt 20 nge (circa 75 sbe). Daarbij is rekening gehouden met de in dit onderzoek aangehouden beperking van 8 tot 50 nge. Het grootst zijn de bedrijven van de agrarisch georiënteerden gemiddeld (29 nge). Het merendeel van de bedrijven van niet-agrarisch georiënteerden is klein (18 nge). De half-agrarisch georiënteerden zitten daar tussenin (23 nge) (figuur 2.6).

De bedrijven van de geënuquêteerde deeltijdagrariërs zijn in het algemeen iets groter dan het totaal van de zes onderzoekgebieden. In vergelijking met Nederland als geheel zijn er echter nauwelijks verschillen. Een met de deeltijdagrariërs vergelijkbare groep full-time agrariërs heeft doorgaans een groter bedrijf (38% tussen 8 en 32 nge, 62% tussen 32 en 50 nge).

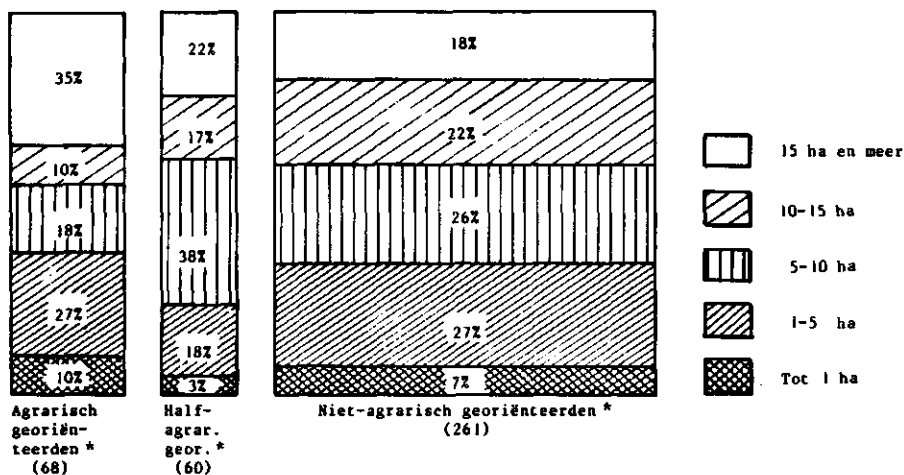
Figuur 2.6 Bedrijven van deeltijdagrariërs naar omvang

Met het oog op de beleidsvoering wordt bij eventuele maatregelen voor structuurverbetering een ondergrens gehanteerd van 120 sba (circa 32 nge) voor een volledige bedrijf. Op basis daarvan zit 17 procent van de onderzochte bedrijven boven deze grens. Voor Nederland als geheel komt dit neer op circa 4.650 bedrijven deeltijdagrariërs. Daarvan hebben er 1.700 een omvang van 8 tot 50 nge en 2.950 boven 50 nge.

2.3.1.3 Oppervlakte

Gemiddeld hebben de deeltijdagrariërs 9,5 hectare cultuurgrond in gebruik. Ruim de helft van de bedrijven is echter kleiner (figuur 2.7). Er zijn weinig bedrijven groter dan 20 hectare. Een en ander hangt samen met de in dit onderzoek aangebrachte beperking tot bedrijven kleiner dan 50 nge. De bedrijven van de agrarisch georiënteerden zijn het grootst (11,7 ha). Bij beide andere categorieën zijn de meeste bedrijven kleiner (8,9 ha).

Figuur 2.7 Bedrijven van deeltijdagrariërs naar oppervlakte

* Enkele deeltijdagrariërs hebben geen cultuurgrond

De bedrijven van de geënquêteerde deeltijdagrariërs zijn dooreengenomen ongeveer even groot als in de zes onderzoekgebieden. Dit in tegenstelling tot alle deeltijdagrariërs in Nederland, waar het gemiddelde per bedrijf op 7,9 hectare ligt. Dit verschil heeft te maken met de gebiedskeuze. In de onderzoekgebieden komen meer akkerbouw en wat minder tuinbouw- en hokdier-

bedrijven voor. Een met de deeltijdagrariërs vergelijkbare groep full-time agrariërs heeft in doorsnee een groter bedrijf (62% kleiner dan 15 ha en 38% groter dan 15 ha).

Bijna zestig procent van de oppervlakte cultuurgrond heeft men in eigendom. Dit komt neer op gemiddeld ongeveer 5,5 hectare per bedrijf. Het aandeel van de grond in eigendom verschilt nauwelijks naar categorie geënquêteerden, wel naar gebied. In de Zuidelijke Achterhoek en de Meijerij heeft rond de zeventig procent het grootste deel van de grond in eigendom, op de Zuidhollandse Eilanden circa de helft en in de andere gebieden ongeveer een derde.

2.3.1.4 Ontwikkelingen

Wat is de ontwikkeling van bedrijven van deeltijdagrariërs? In vergelijking met vijf jaar geleden zijn er momenteel wat minder melkveebedrijven. Dit hangt onder meer samen met de superheffing. Het aantal akkerbouwbedrijven is de afgelopen jaren licht gestegen, onder andere omdat men met rundvee is gestopt of doordat men meer snijmais is gaan telen. Een en ander heeft ertoe geleid dat de onderzochte groep een andere samenstelling naar bedrijfstype heeft gekregen.

Sinds de overname of start van het agrarisch bedrijf zijn de meeste bedrijven van deeltijdagrariërs niet of nauwelijks van omvang veranderd. Wel is sindsdien de gemiddelde oppervlakte toegenomen van gemiddeld 7,8 tot 9,5 hectare door onder meer vererving, aankoop of pacht. Beschouwing over een kortere periode - bijvoorbeeld de afgelopen vijf jaar - laat een toename zien van gemiddeld 0,5 hectare per bedrijf. Werkelijk vergroot is slechts negen procent van de onderzochte bedrijven met in doorsnee zes hectare. Op vijftien procent van de bedrijven was sprake van verkleining met gemiddeld bijna drie hectare per bedrijf.

De meeste bedrijfsgebouwen heeft men in eigendom en gebruikt men voor agrarische doeleinden. Soms worden de agrarisch gebouwen gebruikt als werkplaats, garage, opslag van materiaal, verkoopruimte of winkel, stallen van caravans of boten, pension of appartement.

2.3.2 Arbeidsinbreng en werk door derden

2.3.2.1 Arbeidsinbreng

Wat is de arbeidsinbreng op de bedrijven van deeltijdagrariërs? De combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten levert voor de meesten lange werkdagen op. Dooreengenomen ligt de wekelijkse arbeidstijd voor de man op 62 uur. Op min of meer overeenkomstige full-time agrarische bedrijven is dit 54 uur. Per categorie geënquêteerden zijn de verschillen niet zo groot. Wel maken relatief veel agrarisch georiënteerden werkweken van meer dan 70 uur. Er zijn maar weinig deeltijdagrariërs die korter dan 50 uur per week werken (tabel 2.3).

Tabel 2.3 Gemiddelde wekelijkse arbeidstijd van de man

Categorie	Agrar. activi- teiten	Niet-agrar. activi- teiten	Totaal
Agrarisch georiënteerden	47 uur	17 uur	64 uur
Half-agrarisch georiënteerden	31 uur	29 uur	60 uur
niet-agrarische georiënteerden	18 uur	44 uur	62 uur

Hoewel de werklast vrij groot is, geven weinig deeltijdagrar-
 iërs aan de geringe vrije tijd als een probleem te ervaren.
 Vooral niet-agrarisch georiënteerden zien het verrichten van
 agrarisch werk nogal eens als ontspanning of als hobby.

Doordat veel echtgenotes op het agrarisch bedrijf meewerken,
 wordt de werklast verlicht. Van de vrouwen werkt 74 procent mee
 op het bedrijf. Hun werkweek is meestal korter dan twintig uur.
 Dit is nauwelijks minder dan op vergelijkbare full-time bedrij-
 ven. Bijna twee derde van de vrouwen werkt het gehele jaar mee op
 het bedrijf en één op de vijf alleen in drukke perioden. Eén op
 de vijf vrouwen springt af ten toe in.

2.3.2.2 Werk door derden

De loonwerker wordt doorgaans ingeschakeld voor grote werk-
 zaamheden, zoals grondbewerking, onkruidbestrijding, oogst en
 transport. Deeltijdagrar-
 iërs met een klein bedrijf doen dit in
 het algemeen meer dan deeltijdagrar-
 iërs met een wat groter be-
 drijf. Dit geldt in het bijzonder voor niet-agrarisch georiën-
 teerden. De indruk is dat de qua bedrijfsomvang vergelijkbare
 full-time agrarische bedrijven in min of meer gelijke mate een
 loonwerker inschakelen.

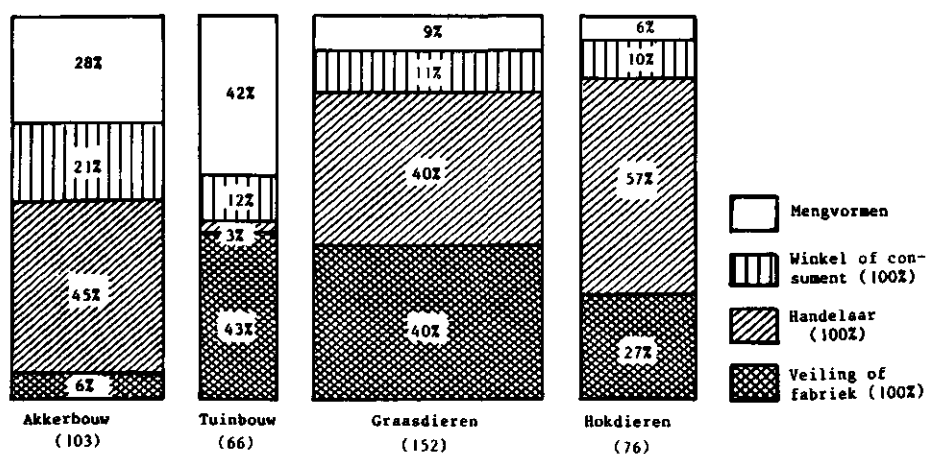
2.3.3 Bedrijfsvoering

2.3.3.1 Contacten met voorlichting, agrarische handel en indus- trie

Ongeveer drie vierde van de deeltijdagrar-
 iërs heeft vaak
 niet meer dan in formele zin binding met een stands- of andere
 agrarische organisatie. Bij full-time agrariërs met een verge-
 lijikbaar bedrijf ligt dit meestal niet veel anders. Voor de agra-
 rische bedrijfsvoering en andere technische zaken wint tachtig
 procent van de deeltijdagrar-
 iërs advies in bij de bedrijfsvoor-
 lichting, de voorlichtingsdienst, de agrarische handel en indus-
 trie. Dit geldt vrijwel ongeacht de categorie georiënteerden. Een
 overeenkomstig beeld leveren vergelijkbare full-time agrariërs.

2.3.3.2 Afzet van agrarische produkten

Van de meeste bedrijven van deeltijdagrariërs gaan alle agrarische opbrengsten rechtstreeks naar de geijkte afzetkanalen, zoals fabriek, veiling, handelaar en vleesverwerkende industrie (figuur 2.8). Vijftien procent verkoopt alle produkten aan een winkel (rundvee, varkens, akkerbouwprodukten) of direct aan de consument (groente, melk, akkerbouwprodukten). De meesten zijn van mening op deze manier een hogere dan gemiddelde prijs voor de afgeleverde produkten te hebben ontvangen. Vooral deeltijdagrariërs in de stedelijke nabijheid, zoals op de Zuidhollandse Eilanden, in de Meljerij en Zuid-Limburg zijn deze mening toegegaan. Directe verkoop aan een winkel of aan de consument heeft bijna altijd betrekking op kleine hoeveelheden.

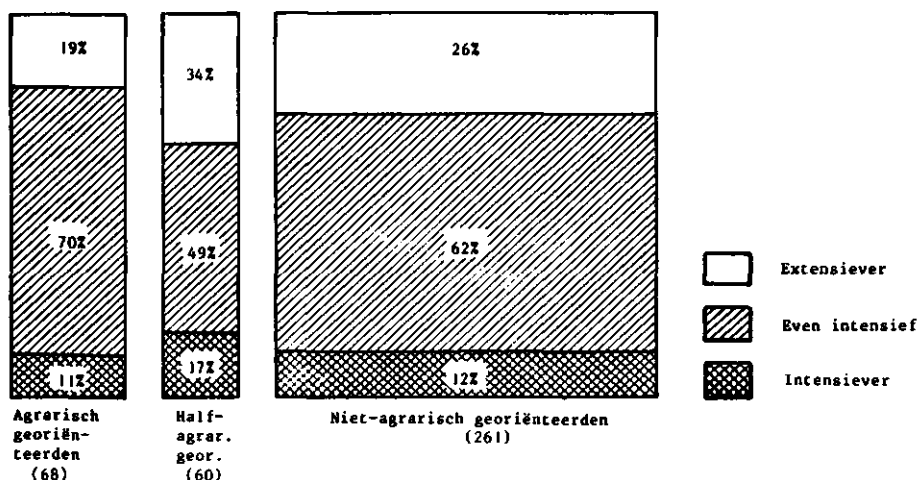
Figuur 2.8 Percentage deeltijdagrariërs dat agrarische produkten aflevert naar afzetkanaal per bedrijfstype

2.3.3.3 Intensiteit grondgebruik

Hoe benutten deeltijdagrariërs de grond? Ruim zestig procent denkt dat men de cultuurgrond even intensief gebruikt als omringende full-timers. Dertien procent zegt de grond intensiever te gebruiken. Een en ander verschilt naar categorie geënquêteerden (figuur 2.9).

De mate van intensiteit van het grondgebruik verschilt ook enigszins per gebied. Dat heeft mede te maken met het bedrijfstype. In Waterland heeft ruim de helft van de deeltijdagrariërs aangegeven de grond minder intensief te gebruiken dan andere

boeren in deze gebieden. Voor een deel heeft dit te maken met beheers- en/of reservaatvorming, waarbij natuurlijke en landschappelijke waarden worden veilig gesteld. Het gaat hier bijvoorbeeld om zeldzame dieren- en plantengemeenschappen zoals weidevogels en blauwgraslanden, en om de aanwezige begroeiing en bebouwing. Het extensievere grondgebruik heeft voor een aantal deeltijdagrariërs ook te maken met de slechte verkavelingssituatie en de grote afstand tot de bedrijfsgebouwen.

Figuur 2.9 Intensiteit van het grondgebruik volgens deeltijdagrariërs ten opzichte van full-time agrariërs

Het verschil in intensiteit in het grondgebruik hangt voor een deel ook samen met de doelstellingen, die men hanteert met betrekking tot de agrarische produktie. Bij sommige deeltijdagrariërs in Waterland en de Friese Veenweidestreek staat niet een maximale opbrengst voorop, maar is men tevreden met een "gemiddelde opbrengst" of men geeft aan dat "alles wat het agrarisch bedrijf oplevert meegenomen is".

Ruim zeventig procent van de deeltijdagrariërs stelt zich als doel een "maximale opbrengst" of "winst" uit het agrarisch bedrijf te halen. Er zijn in dit opzicht weinig verschillen naar categorie geënquêteerden. Op de achtergrond spelen volgens henzelf vooral financiële redenen een rol en wat minder de persoonlijke instelling.

2.4 Inkomen en financiering

2.4.1 Inkomenssituatie

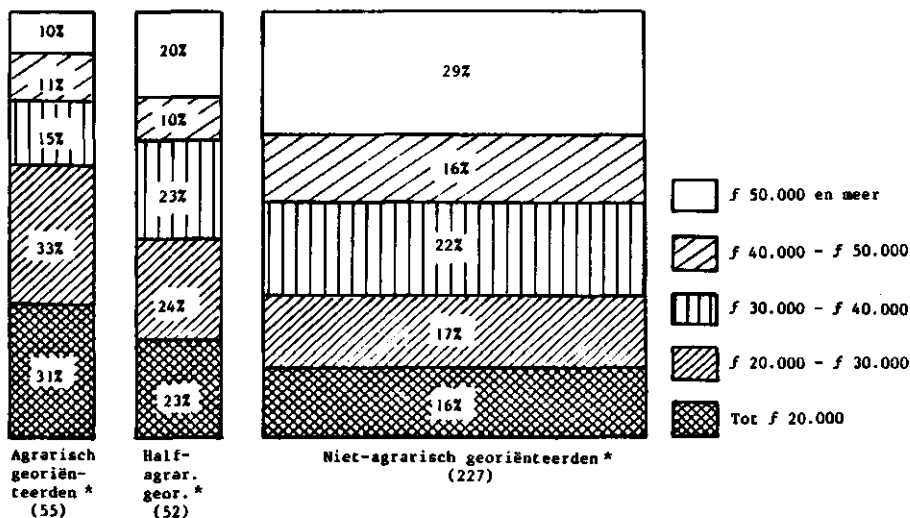
2.4.1.1 Inkomen

Eén van de doelstellingen van het onderzoek is vast te stellen uit welke bronnen deeltijdagrariërs hun inkomsten verkrijgen en hoe hoog dit inkomen is.

Uitgegaan is van het belastbaar inkomen. Opgemerkt wordt dat een gegeven als het belastbaar inkomen meestal een onderschatting is van het besteedbaar inkomen. Bij de vaststelling van dit inkomen zijn vaak aanzienlijke aftrekposten in mindering gebracht, zoals zelfstandigenaftrek, meewerkaftrek van de echtgenote en oudedagsvoorziening.

In 1986 behaalden de geënquêteerden een belastbaar inkomen van gemiddeld 36.000 gulden. Als rekening wordt gehouden met de in mindering gebrachte aftrekposten dan is het inkomen gemiddeld circa 45.000 gulden. De spreiding rond dit gemiddelde is groot.

De agrarisch georiënteerden hebben naar verhouding het laagste en de niet-agrarisch georiënteerden het hoogste inkomen. De half-agrarisch georiënteerden zitten daar tussenin (figuur 2.10).

Figuur 2.10 Belastbaar inkomen

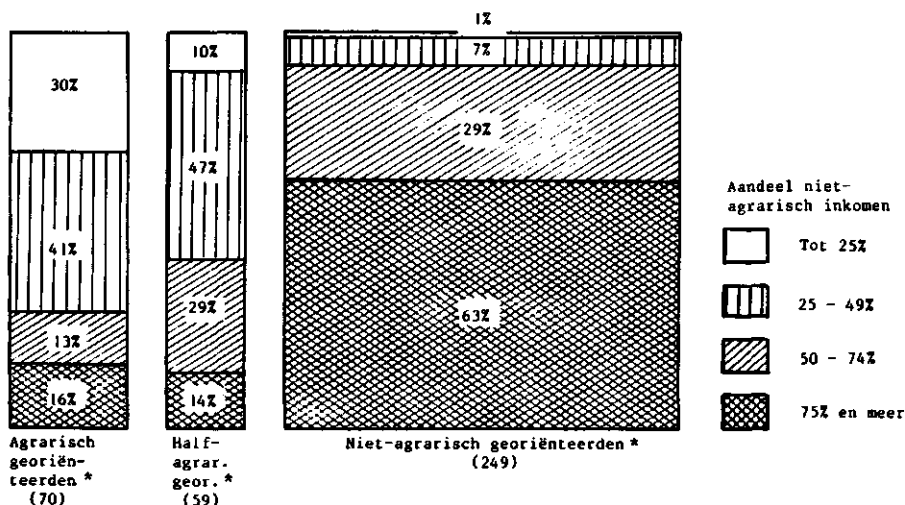
*) Van 63 deeltijdagrariërs is het belastbaar inkomen niet bekend.

De inkomensverschillen tussen de deeltijdagrariërs zijn maar ten dele terug te voeren tot kenmerken als leeftijd, gebied en

bedrijfsomvang. Er kon in dit onderzoek geen verband tussen deze kenmerken worden geconstateerd. Wat de leeftijd betreft hebben de ouderen relatief de laagste inkomens. In de Zuidelijke Achterhoek en Waterland zijn de inkomens bijvoorbeeld lager dan op de Zuid-hollandse Eilanden en in Zuid-Limburg. Naar bedrijfsomvang ligt de situatie ingewikkelder. Omdat nogal wat deeltijdagrariërs met een klein bedrijf een full-time niet-agrarisch beroep hebben, behalen ze daaruit ook het grootste deel van hun inkomsten. Hun totale inkomen is dan ook meestal hoger dan van deeltijdagrariërs met een groter bedrijf.

2.4.1.2 Inkomstenbronnen

Voor de meeste deeltijdagrariërs is het grootste deel van hun inkomen afkomstig uit het niet-agrarisch beroep. Het aandeel van het agrarisch inkomen is meestal niet zo groot. Dit geldt uiteraard het sterkst voor de niet-agrarisch georiënteerden. Bij de agrarisch georiënteerden is meestal het aandeel van het agrarisch inkomen het grootst. Een en ander houdt verband met de aard en omvang van het niet-agrarisch werk. Mede als gevolg daarvan zijn de verschillen in het aandeel van het agrarisch en niet-agrarisch inkomen vrij groot (figuur 2.11).

Figuur 2.11 Aandeel niet-agrarisch inkomen ten opzichte van totaal belastbaar inkomen

*) Van enkele deeltijdagrariërs is de verdeling niet bekend.

Indien niet de arbeidstijd maar het inkomen als criterium voor het bepalen van deeltijdlandbouw zou gelden, dan is bijna drie vierde van de geënquêteerden tot de niet-agrariërs te rekenen en een vierde tot de overwegend agrariërs. Dit in tegenstelling tot het uitgangspunt bij de enquête, waarbij de helft overwegend agrariër dan wel niet-agrariër zou zijn. Een en ander betekent dat er ook op grond van het inkomenscriterium meer niet-agrariërs zijn dan uit de landbouwtelling valt af te leiden. Dit aantal wordt nog groter als beide criteria worden gecombineerd. Combinatie laat zien, dat niet meer dan 18 procent van de geënquêteerden deeltijdagrariërs zowel meer dan de helft van de arbeidstijd aan agrarische activiteiten besteedt als daaruit ook meer dan de helft van inkomen behaalt. Verder blijkt dat 64 procent bij beide criteria op minder dan de helft zit. Bij de andere deeltijdagrariërs geven beide criteria een uiteenlopend beeld te zien (tabel 2.4).

Tabel 2.4 Indeling van de deeltijdagrariërs volgens het criterium arbeidstijd en inkomen

Arbeidstijd	Helft of meer van het inkomen agraris	Minder dan de helft van het inkomen agraris
Helft of meer agraris	18%	8%
Minder dan de helft agraris	10%	64%

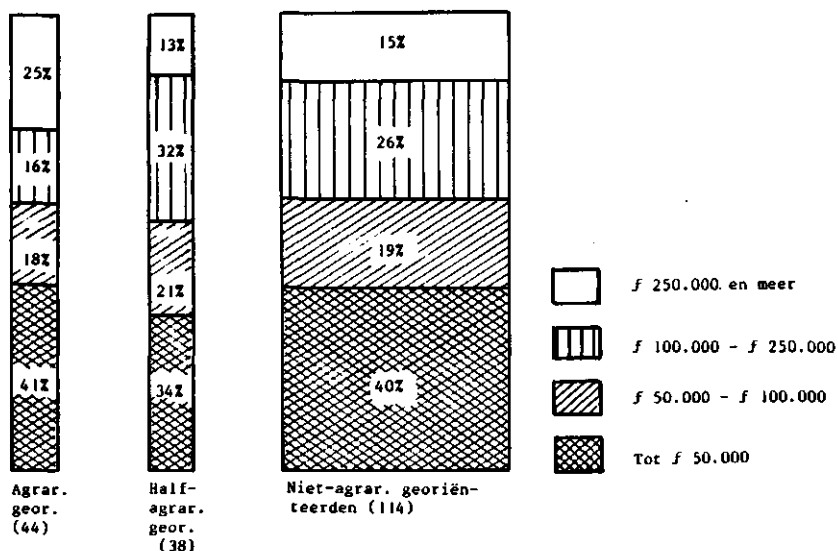
Het aandeel van de echtgenote in het inkomen van deeltijd-agrariërs is in het algemeen niet groot. Soms hebben haar inkomsten betrekking op niet-agrarische activiteiten op het agrarisch bedrijf zoals pension, camping, café of winkel (5%). In bijna alle gevallen bedraagt dit inkomen minder dan een kwart van het totale inkomen. Een aantal andere vrouwen (15%) heeft een full- of part-time baan buitenshuis. Haar bijdrage in het totale inkomen varieert van minder dan een kwart (7%), rond een derde (5%) tot de helft of meer (3%). Gesteld kan worden dat bij een op de zeven deeltijdagrariërs het inkomen van de echtgenote een min of meer wezenlijk bestanddeel van het inkomen uitmaakt.

2.4.2 Investerings en leningen

2.4.2.1 Investerings

Ruim de helft van de deeltijdagrariërs heeft in de afgelopen vijf jaar in het agrarisch bedrijf geïnvesteerd. Vervangingen zijn hierbij niet inbegrepen. Gemiddeld investeerde men voor ruim 143.000 gulden. De spreiding rond dit gemiddelde is groot. In het

Figuur 2.12 Investerings in het agrarisch bedrijf in de afgelopen vijf jaar

algemeen investeerde men in nieuwbouw of verbouwing van de bedrijfsgebouwen, aankoop van grond, werktuigen en machines (figuur 2.12).

Een derde van de deeltijdagrariërs is zelfstandig ondernemer in een niet-agrarische sector. Het merendeel van hen heeft in de afgelopen vijf jaar niets in deze sector geïnvesteerd. Veelal was wel sprake van vervangingen.

2.4.2.2 Leningen

Bijna alle deeltijdagrariërs hebben voor de overwegend agrarische investeringen geld geleend bij de bank. Soms klopte men aan bij de (schoon-)ouders of familieleden.

Een ander deel van de deeltijdagrariërs had al - vóór men eventueel heeft geïnvesteerd - leningen lopen voor de financiering van het agrarisch of niet-agrarisch bedrijf. Bijna de helft van alle "oorspronkelijke" leningen lag beneden 100.000 gulden, een derde tussen 100.000 en 250.000 gulden, en een vijfde boven 250.000 gulden. Vooral de agrarisch georiënteerden hebben over het algemeen grote bedragen geleend. Door aflossingen zijn de uitstaande bedragen echter aanzienlijk verkleind. De meesten (93%) hebben steeds de rente en aflossing kunnen betalen.

2.5 Vooruitzichten op voortzetting van het agrarisch bedrijf

2.5.1 Veranderingen van produktieomvang en produktierichting

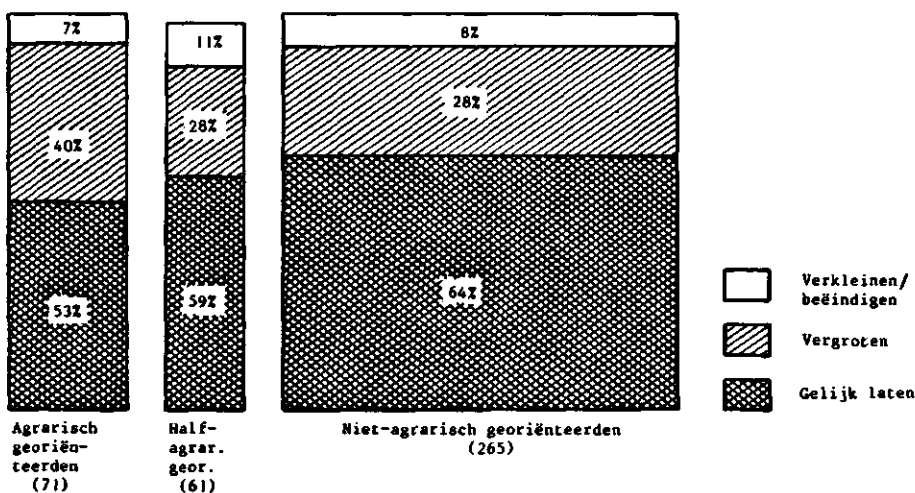
2.5.1.1 Verandering van oppervlakte en omvang

Hoe kijken de deeltijdagrariërs tegen de huidige oppervlakte van hun bedrijf aan? Ruim de helft zou meer grond willen hebben. Voor een belangrijk deel heeft dit te maken met produktiebeperkende (superheffing) en milieubescherpende maatregelen (mestwetgeving). Enkelens zouden om zuiver persoonlijke redenen meer grond willen hebben. Als reden noemt men hobby, interesse of ontspanning. Vooral niet-agrarisch georiënteerden benadrukken dit. De agrarisch en half-agrarisch georiënteerden geven vooral redenen aan die betrekking hebben op de agrarische bedrijfsvoering of op de continuïteit van het agrarisch bedrijf.

Hoewel men meer grond zou willen, hebben de meesten echter geen concrete plannen. Voor zover dat wel het geval is, ligt de nadruk meer bij kopen dan bij pachten.

Tegenover plannen tot uitbreiding heeft bij ruim een tiende van de deeltijdagrariërs het idee om in de komende jaren de oppervlakte te verkleinen door verkoop, verpachten of verhuren. Erg concreet zijn deze plannen evenwel niet.

Een andere mogelijkheid is de omvang van de bestaande produktietakken te veranderen. Ruim zestig procent denkt niet aan verandering. Dertig procent wil vergroten. Enkelens denken aan verkleining. Verkleind wordt waarschijnlijk het areaal akkerbouwgewassen, het aantal mestvarkens en het aantal stuks rundvee.

Figuur 2.13 Plannen ten aanzien van de omvang van bestaande produktietakken

Deeltijdagrariërs die de bedrijfsomvang willen vergroten, zouden veelal het liefst willen uitgroeien tot een full-time agrarisch bedrijf. Deze gedachte leeft verhoudingsgewijs het sterkst bij de wat grotere bedrijven, bij varkens- en opengrondsgroentebedrijven, en bij jongere deeltijdagrariërs. Een en ander verschilt naar categorie geënquêteerden (figuur 2.13).

2.5.1.2 Verandering van produktierichting

Acht procent van de deeltijdagrariërs heeft min of meer concrete plannen om de aard van het agrarisch bedrijf te veranderen. Enkele veehouders overwegen er een produktierichting bij te nemen. Men denkt dan aan het fokken en/of mesten van varkens, het houden van schapen of rundvee, of het inscharen van vee. Een paar akkerbouwers zouden opengrondsgroente willen telen. De verkleiners (5%) denken aan stoppen met het mesten van rundvee of het houden van schapen, het mesten of fokken van varkens of kalveren, het houden van melkkoeien of het telen van fruit.

2.5.2 Plannen tot voortzetting van het agrarisch bedrijf

2.5.2.1 Investeringsplannen

Bijna dertig procent van de deeltijdagrariërs zou in de komende jaren agrarische investeringen (exclusief vervangingen) willen doen (tabel 2.5). Men denkt te investeren in gebouwen, bedrijfsuitrusting of grond. Dit geldt voor de agrarisch georiënteerden in sterkere mate dan voor de half- en niet-agrarisch georiënteerden. Van de jongeren hebben er doorgaans meer plannen dan van de ouderen. Naar gebied bezien is de neiging om te investeren gering in de Zuidelijke Achterhoek en Zuid-Limburg.

Een op de tien deeltijdagrariërs zou in de komende jaren willen investeren in niet-agrarische zaken. Dit betreft vrijwel uitsluitend niet-agrarisch georiënteerden, zoals loonwerkers en

Tabel 2.5 Plannen voor het verrichten van agrarische investeringen in de komen jaren

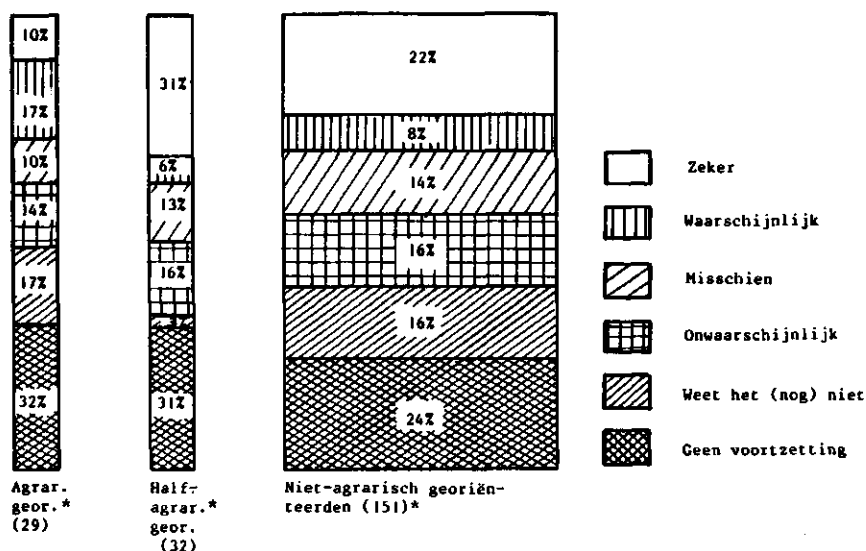
Geen plannen om te investeren	59%
Misschien plannen	12%
Plannen	29%
w.v. in: gebouwen	13% *)
grond	19%
bedrijfsuitrusting	13%
veestapel	1%
machines	1%

*) Aangegeven is door hoeveel van het totale aantal deeltijdagrariërs deze investering is genoemd.

handelaren. Vaak heeft men nog niet eerder geïnvesteerd. Men dient te bedenken, dat veel deeltijdagrariërs in loondienst zijn. Als men uitgaat van de niet-agrariërs met een zelfstandig beroep dan bestaan bij ongeveer dertig procent investeringsplannen. Vrijwel niemand van de deeltijdagrariërs denkt echter zowel agrarische als niet-agrarische investeringen te doen.

2.5.2.2 Wens tot voortzetting agrarisch bedrijf

Wat zijn de vooruitzichten op het voortzetten van bedrijven van deeltijdagrariërs? Een belangrijke stimulans voor de bedrijfsontwikkeling is de belangstelling van een of meer van de kinderen om het bedrijf voort te zetten. Ongeveer een derde van de deeltijdagrariërs spreekt zich daarvoor inderdaad uit. Er heerst echter veel onzekerheid over de voortzetting van het agrarisch bedrijf binnen het gezinsverband. Nauwelijks meer dan een vijfde meent een opvolger te hebben (figuur 2.14).

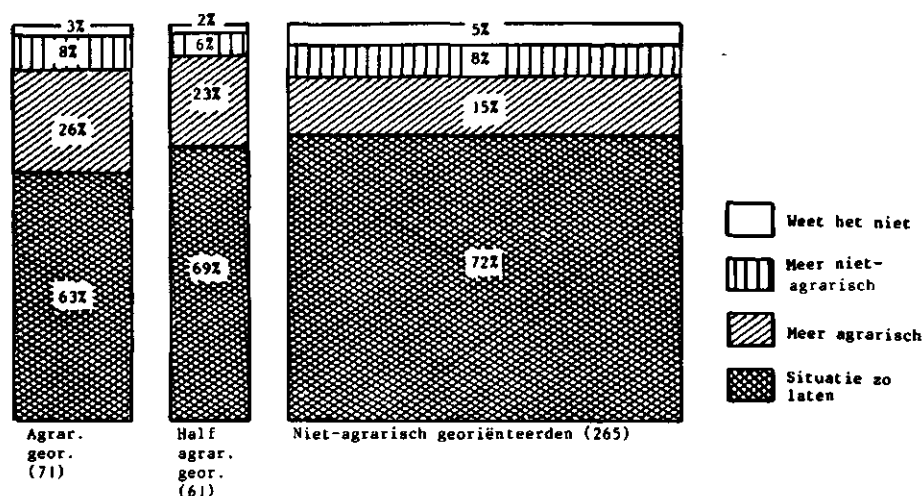

Figuur 2.14 Wens tot voortzetting agrarisch bedrijf door derden
* Deeltijdagrariërs met kinderen van 16 jaar of ouder

2.5.2.3 Verschuiving van activiteiten

Zeventig procent van de deeltijdagrariërs wil de huidige verwevenheid van activiteiten voorsnog laten voortbestaan. Deze opvatting leeft bij de niet-agrarisch georiënteerden nauwelijks sterker dan bij de agrarisch georiënteerden. Sommigen willen de nadruk verleggen naar meer of uitsluitend agrarische activiteiten en anderen naar meer of uitsluitend niet-agrarische activiteiten (figuur 2.15).

De sterke mate van continuïteit in de toekomstige verwevenheid van activiteiten houdt in, dat de doelstellingen van deeltijdagrariërs ten aanzien van de agrarische produktie lang niet altijd van doorslaggevende betekenis zijn. Zo streeft een aantal deeltijdagrariërs, die maximale opbrengsten op het oog hebben, op wat langere termijn toch naar meer of uitsluitend niet-agrariërs activiteiten. Bij degenen die meer of uitsluitend agrarisch werk zouden willen doen, staat het streven naar maximale opbrengsten voorop.

Figuur 2.15 Plannen van deeltijdagrariërs om nadruk activiteiten te verleggen

De nadruk op meer of uitsluitend agrarisch activiteiten speelt het sterkst bij jongere deeltijdagrariërs. Naar bedrijfstype betreft het vooral de opengrondstuinbouw en akkerbouw. Naar bedrijfsomvang komt dit streven het vaakst voor bij deeltijdagrariërs met een bedrijf tussen 32 en 50 nge.

In meer of uitsluitend niet-agrarische richting tenderen meestal deeltijdagrariërs met een bedrijf kleiner dan 16 nge, of in de leeftijdsgroep van 40 tot 50 jaar.

2.6 Houding tegenover het overheidsbeleid

2.6.1 Mening over beleidsmaatregelen

2.6.1.1 Superheffing en mestwetgeving

Niet alleen full-time agrariërs maar ook deeltijdagrariërs hebben te maken met het overheidsbeleid. Hoe reageren deeltijdagrariërs op de superheffing en mestwetgeving?

Een vierde van de geënquêteerden met melkvee is het volledig oneens met de superheffing, omdat ze vinden in hun bestaansbron te worden aangetast. Bijna de helft is het niet eens met de huidige opzet.

Ongeveer een vierde van de deeltijdagrariërs met vee is tegen de mestwetgeving. Ruim veertig procent accepteert de regeling, maar is het niet eens met de opzet. Bijna de helft van de deeltijdagrariërs met vee verwacht niet dat de mestwetgeving voor het eigen agrarisch bedrijf nadelige gevolgen zal hebben. Een derde wil de heffing wel betalen en is ook bereid bij te dragen in de kosten van opslag en afvoer van mest. Sommigen zijn van plan investeringen te doen in de vorm van een grotere of nieuwe mestput, en een enkeling overweegt grondaankoop.

2.6.1.2 Beheers- en onderhoudsovereenkomsten

Agrariërs met grond in een relatienotagebied kunnen een beheersovereenkomst aangaan. Een beheersovereenkomst is een contract dat een agrariër op vrijwillige basis met de overheid sluit. Men ontvangt dan een bepaalde vergoeding als men volgens een vooraf opgesteld plan werkzaamheden uitvoert, die tevens gericht zijn op natuur en landschap.

Bijna de helft van de deeltijdagrariërs weet niet wat een beheers- of onderhoudsovereenkomst is, met name in de Zuidelijke Achterhoek en op de Zuidhollandse Eilanden. Van degenen die er wel mee op de hoogte zijn - vooral in Waterland en Zuid-Limburg - neemt in het algemeen een groot deel een positief standpunt in.

2.6.2 Behoeftte aan beleid voor bedrijven met deeltijdlandbouw

Voor bedrijven van deeltijdagrariërs is in het overheidsbeleid geen plaats ingeruimd als het gaat om investeringen. Op het gebied van kwaliteit van de produkten en het milieu geldt dit in algemene zin wel. In de enquête zijn enkele vragen gesteld over hun behoefte aan overheidsmaatregelen.

Bijna zestig procent van de deeltijdagrariërs vindt, dat de overheid maatregelen moet nemen door de financiële lasten te verlichten, minder beperkende maatregelen te nemen en eerder of meer steun te geven aan kleine bedrijven. De agrarisch georiënteerden leggen vooral de nadruk op maatregelen als het verlichten van financiële lasten en minder beperkende maatregelen. Dit geldt in mindere mate ook voor beide andere categorieën. Verder zijn vooral de half-agrarisch georiënteerden van mening, dat deeltijdagrariërs een reële kans moeten krijgen. Een aantal niet-agrarisch georiënteerden benadrukt dat de omvang van grote bedrijven dient te worden beperkt en dat meer steun gegeven dient te worden aan kleine bedrijven.

Tabel 2.6 Door deeltijdagrariërs voorgestelde overheidsmaatregelen voor voortbestaan agrarisch bedrijf

---

Geen maatregelen genoemd	43%
Wel maatregelen genoemd	57%
waarvan: financiële lasten verlichten	20% *)
minder beperkende maatregelen	19%
meer steun geven aan kleine bedrijven	11%
deeltijdagrariërs kansen geven	11%
omvang grote bedrijven beperken	16%
prijzen op niveau houden	4%
subsidies afschaffen	2%
eerder ingrijpen/beter vooruitkijken	1%

---

*) Aangegeven is door hoeveel van het totale aantal deeltijdagrariërs genoemde maatregel is genoemd.

De door de deeltijdagrariërs voorgestelde maatregelen laten op zich geen verband zien met kenmerken als bedrijfsomvang, bedrijfstype en leeftijd. Ook is er geen verband met de doelstelling van deeltijdagrariërs ten aanzien van de agrarische productie. Bij bedrijven in het zogenaamde "grijze" gebied - 60 tot 120 sbe - is maar ten dele behoefte aan maatregelen.

3. Dynamiek en perspectieven van deeltijdlandbouw en gevolgen voor full-time landbouw

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zijn de verkregen onderzoekresultaten en gegevens uit andere bronnen, zoals landbouwtellingen en daarop gebaseerde gegevens gebruikt om deeltijdlandbouw in een breder kader te plaatsen. In een meer beschouwende zin is ingegaan op de ontstaanswijze van de bedrijven. Hiermee hangt nauw samen de vraag in hoeverre deeltijdlandbouw een middel is om al dan niet in de landbouw te blijven (3.2.1).

Eén van de doelstellingen van het onderzoek is na te gaan wat de te verwachten perspectieven van deeltijdlandbouw zijn. Behalve factoren op bedrijfsniveau kunnen in meer indirecte zin ook algemene factoren een rol spelen (3.2.2.). Mede tegen deze achtergrond wordt een beeld geschetst van mogelijke toekomstige landelijke en regionale ontwikkelingen van het aantal bedrijven met deeltijdlandbouw (3.2.3). Dit toekomstig beeld is gebaseerd op enkele verwachtingen en veronderstellingen en niet het resultaat van een prognose.

Verder is in de vorm van enkele alternatieve opstellingen aangegeven wat de gevolgen kunnen zijn van een veranderende omvang van deeltijdlandbouw op de produktieruimte en het ruimtegebruik voor full-time landbouw (3.3). In dit opzicht is aansluiting gezocht bij een eerder uitgewerkte verkenning van de Nederlandse landbouw na 2000 (Douw, Post en Van der Giessen, 1987).

3.2 Deeltijdlandbouw: dynamiek, perspectieven en toekomstige ontwikkelingen

3.2.1 Dynamiek

3.2.1.1 Enquête

De vraag kan worden gesteld in hoeverre het verschijnsel deeltijdlandbouw een procesmatig verloop kent en in welke richting het proces verloopt. Voor de beantwoording van deze vraag worden de gegevens van de enquête als uitgangspunt genomen.

De beroepsgeschiedenis van de geënquêteerde deeltijdagrarieurs vertoont een tamelijk stabiel patroon. Als men eenmaal deeltijdagrarier is, verandert er doorgaans weinig in de verwevenheid van agrarische en niet-agrarische activiteiten. Het merendeel is altijd deeltijdagrarier geweest. Velen verrichtten al niet-agrarische activiteiten in een (nagenoeg) full-time functie vóór de overname of start van het agrarisch bedrijf. Anderen zijn tegelijk bij de overname grotendeels uit financiële noodzaak deeltijdagrarier geworden. Een op de zes deeltijdagrarieurs is

enige jaren full-time zelfstandige agrariër geweest en daarna deeltijdagrariër geworden. Bij hen was sprake van een overgangsproces. Bij sommigen is sprake van een fasering, waarbij het accent van de activiteiten na verloop van tijd meer in niet-agrarische richting is verlegd.

Het komt er dus op neer dat als men eenmaal deeltijdagrariër is, er sprake is van een vrij grote stabiliteit. De meeste veranderingen komen voor bij generatiewisseling. Tegen de tijd dat de oudere generatie opstapt, blijkt of het agrarisch bedrijf door een van de kinderen wordt voortgezet of opgeheven. Bij de overwegend kleine bedrijven wordt slechts een klein deel voortgezet als full-time bedrijf en een ander wat groter deel in de vorm van deeltijdlandbouw.

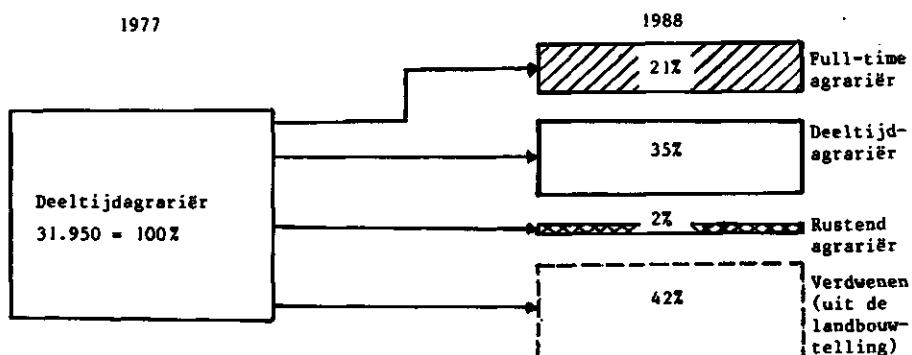
3.2.1.2 Totaalbeeld volgens de landbouwstatistieken

Uit het onderhavige in zes gebieden in Nederland uitgevoerde onderzoek komt naar voren, dat deeltijdlandbouw een vrij sterke mate van continuïteit vertoont en niet louter een overgangsverschijnsel is. Opgemerkt wordt dat deze ontwikkeling betrekking heeft op één groep deeltijdagrariërs die al langere tijd bestaat. Een ander beeld ontstaat als men alle bedrijven met deeltijdlandbouw over een bepaalde periode volgt. Bij wijze van voorbeeld is een groep deeltijdagrariërs in heel Nederland tussen 1977 en 1988 gevolgd, en een groep full-time agrariërs gedurende dezelfde periode.

In 1977 waren er 31.950 deeltijdagrariërs. Ruim tien jaar later was nog slechts ruim een derde nog steeds deeltijdagrariër (figuur 3.1). In 1988 waren er 27.990 deeltijdagrariërs. Dat betekent een tussentijdse instroom van per saldo 16.635 deeltijdagrariërs. Verder is naar voren gekomen dat een vijfde van de groep deeltijdagrariërs in 1977 ruim tien jaar later als full-time agrariër staat geregistreerd. Een klein aantal deeltijdagrariër is inmiddels rustend agrariër geworden, van wie de meesten ouder zijn dan 65 jaar. Tenslotte blijkt dat 42 procent van de deeltijdagrariërs tussen 1977 en 1988 uit de landbouwtelling is verdwenen. De belangrijkste oorzaak is het ontbreken van een opvolger, waarbij de bedrijven zijn opgeheven. Een deel van de bedrijven is zodanig verkleind, dat ze beneden de telgrens van drie nge zijn beland.

Gedurende dezelfde periode zijn ook de full-time agrariërs gevolgd (figuur 3.2). Bij deze groep was de stabiliteit naar verhouding bijna twee keer zo groot als bij de deeltijdagrariërs (67% en 35%). Zeven procent van de full-timers in 1977 stond in 1988 geregistreerd als deeltijdagrariër en drie procent als rustend agrariër. Bijna een vierde van de full-timers is uit de registratie verdwenen. Naar aantal is dit ruim het dubbele bij de deeltijdagrariërs.

Wat kan nu uit beide voorbeelden worden afgeleid? Over een langere periode bezien, is sprake van een aanzienlijke in- en

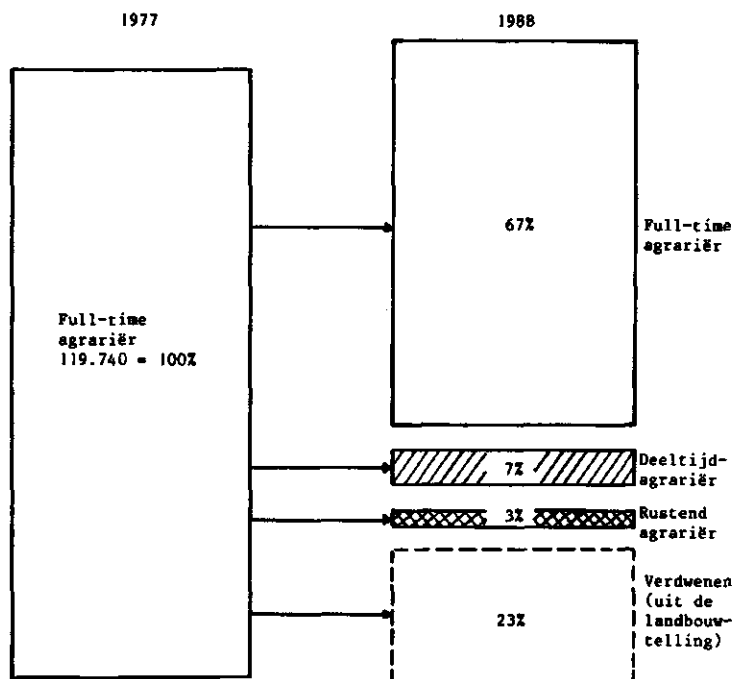

Figuur 3.1 Ontwikkeling aantal bedrijven van deeltijdagrariërs 1977-1988

uitstroom. De instroom van deeltijdagrariërs is voor een belangrijk deel afkomstig uit de groep full-time agrariërs. Het grootste deel start als deeltijdagrariër: de jonge generatie neemt het bedrijf in zijn geheel of voor een deel over en zet het veelal kleine agrarische bedrijf in deeltijdlandbouw voort. De uitstroom bij de deeltijdagrariërs bestaat grotendeels uit bedrijfsbeëindiging of het onder de telgrens raken bij de landbouwtelling. Een deel van de uitstroom van deeltijdagrariërs tenslotte bestaat uit een overgang naar full-time landbouw.

Een van de oogmerken van het onderzoek is de gegevens te laten aansluiten op de gegevens van de landbouwtelling. Bij nadere beschouwing blijkt directe aansluiting om drie redenen moeilijk te zijn.

De belangrijkste reden is het veelvuldig optreden van mutaties bij de landbouwtelling (Wijnands en Ten Pas, 1989: 26-28). Over een langere periode bezien, zijn er zoals uit beide voorbeelden blijkt relatief veel tussentijdse veranderingen tussen full- en part-timers. Volgens de enquête blijkt echter dat als men eenmaal deeltijdagrariër is, men dat ook blijft.

Figuur 3.2 Ontwikkeling aantal bedrijven van full-time agrariërs 1977-1988

Directe aansluiting is verder moeilijk door de afgrenzing van het criterium arbeidstijd bij de landbouwtelling. Deze afgrenzing is inhoudelijk vaag en weinig genuanceerd. Zo is een deel van de bedrijfshoofden bij de landbouwtelling geregistreerd als full-time agrariër. In de praktijk blijkt echter - zoals de enquête heeft aangetoond - dat een deel van de overwegend agrariërs in feite behoort tot de niet-agrarisch georiënteerden. Daarvan is ook sprake als men uitgaat van het criterium arbeidsinkomen.

De derde reden van de moeilijke aansluiting hangt samen met verschillen tussen de agrarisch, half-agrarisch en niet-agrarisch georiënteerden. Deze verschillen zijn volgens de enquête niet terug te voeren tot bepaalde persoons- of bedrijfskenmerken.

3.2.1.3 Regionale verscheidenheid

Waarom komt in bepaalde gebieden veel en in andere weinig deeltijdlandbouw voor? Een verondersteld verband met factoren als stedelijke nabijheid, recreatieve verblijfsmogelijkheden of natuur- en reservaatvorming kon in dit onderzoek niet worden vastgesteld.

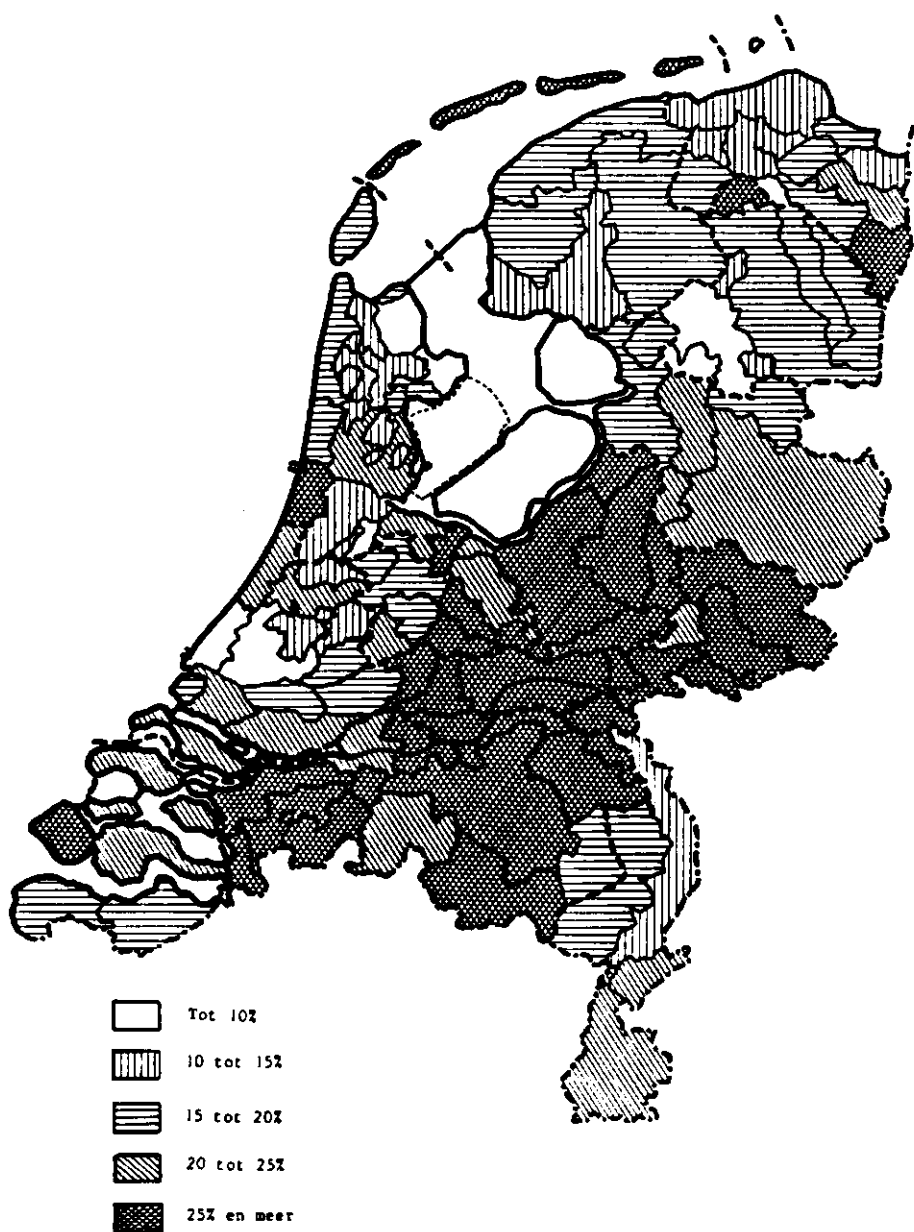
Verschillende buitenlandse onderzoekers hebben er op gewezen dat het veelvuldig voorkomen van kleine bedrijven in een gebied tot een relatief hoog percentage bedrijven met deeltijdlandbouw leidt. Dit geldt in het algemeen ook voor Nederland. In gebieden met vanouds relatief veel kleine bedrijven is het misschien al langer min of meer geaccepteerd, dat men neveninkomsten zoekt. In gebieden met vanouds grotere bedrijven is het wellicht meer een kwestie van het in stand houden van deze bedrijven.

Landelijk gezien komt op 22 procent van de bedrijven deeltijdlandbouw voor. In Gelderland en Noord-Brabant ligt percentage hoger. Relatief weinig deeltijdagrariërs treft men aan in de drie noordelijke provincies, de beide Hollanden en Flevoland. Van oudsher telt Groningen de minste en Gelderland de meeste deeltijdagrariërs. Gelderland en Noord-Brabant nemen bijna de helft van het totaal aantal voor hun rekening (tabel 3.1).

Binnen elke provincie bestaan er grote verschillen wat betreft het aandeel van deeltijdagrariërs in het totaal aantal bedrijven (figuur 3.3). Deze verschillen hebben voor een deel te maken met traditionele ontwikkelingen, zoals versnippering van de cultuurgrond. Voor een ander deel hangen de verschillen samen met het bedrijfstype en de bedrijfsomvang. Vrij hoge percentages deeltijdagrariërs komen voor op de vooral kleine bedrijven in de varkenshouderij, fruitteelt en opengrondstuinbouw.

Tabel 3.1 Verdeling van het aantal deeltijdagrariërs naar provincie

Provincie	1977		1989	
	aantal deeltijd- agrariërs	in % van alle agra- riërs	aantal deeltijd- agrariërs	in % van alle agra- riërs
Groningen	1380	19	910	17
Friesland	1780	17	1605	18
Drenthe	1320	15	1045	16
Overijssel	3705	21	3400	23
Flevoland	175	7	150	6
Gelderland	7955	28	7355	32
Utrecht	1270	21	1175	24
Noord-Holland	1880	15	1405	15
Zuid-Holland	3080	16	2325	15
Zeeland	1475	23	1170	23
Noord-Brabant	5595	22	5895	26
Limburg	2335	21	1905	20
Nederland	31950	21	28340	22

Figuur 3.3 *Percentage deeltijdagrariërs naar landbouwgebied in 1989*

Veel deeltijdagrariërs treft men aan op de zandgronden op de Veluwe, in de Achterhoek, Salland, Twente, de Meijerij en de Kempen. En verder op Overflakkee, Walcheren en in de Baronie van Breda. Weinig deeltijdagrariërs komen voor in de weidestroken van Friesland, Noord- en Zuid-Holland, in het noordelijke akkerbouwgebied van Groningen en in Flevoland.

3.2.2 Te verwachten perspectieven voor deeltijdlandbouw

Een van de doelstellingen van het onderzoek is na te gaan wat de te verwachten perspectieven zijn van de gecombineerde agrarische en niet-agrarische activiteiten. Uit het onderzoek blijkt dat het beoefenen van deeltijdlandbouw in belangrijke mate wordt beïnvloed door factoren op bedrijfsniveau, zoals bedrijfsomvang, bedrijfstype, bedrijfsomstandigheden en inkomen.

Behalve op bedrijfsniveau kunnen in meer indirecte zin algemene factoren een rol spelen. Te denken valt aan maatschappelijke, technologische, economische en agrarisch-structurele ontwikkelingen. Ook ontwikkelingen op het gebied van milieu, openluchtrecreatie en ruimtelijke ordening kunnen van invloed zijn.

3.2.2.1 Maatschappelijke, politieke en technologische ontwikkelingen

De keuze voor deeltijdlandbouw speelt vooral bij de niet-agrarisch georiënteerden. Deze keuze heeft sterk te maken met sociale motieven, zoals hobby, ontspanning, voortzetten familie-traditie, banden willen houden met de agrarische wereld, goede omgeving voor de kinderen en dergelijke.

Bij de agrarisch georiënteerden overheersen echter meestal economische motieven, zoals rentabiliteit of levensonderhoud. Er zal vermoedelijk vaak sprake zijn van een strategie om als agrariër te overleven. Men probeert de huidige situatie zoveel mogelijk te handhaven óf uit te groeien tot een full-time agrarisch bestaan. Deze groep heeft volgens het onderzoek een beperkte omvang en zal geen grote invloed op het verschijnsel deeltijdlandbouw uitoefenen.

Politieke factoren zullen alleen indirect van invloed zijn op deeltijdlandbouw. Enerzijds worden er steeds hogere eisen gesteld aan de "professionele" landbouw als gevolg van bijvoorbeeld het milieubeleid en de eisen die worden gesteld aan de kwaliteit van de produkten waaraan ook deeltijdlandbouw dient te voldoen. Anderzijds ontbreken er in beleidsmatig opzicht specifieke faciliteiten voor deeltijdlandbouw, bijvoorbeeld als het gaat om investeringen.

Technologische ontwikkelingen zoals centrale informatieverwerking worden naar verwachting eerder toegepast op grote en modern geoutilleerde bedrijven dan op middelgrote of kleine full-time agrarische bedrijven. Deze ontwikkeling kan leiden tot een afnemend toekomstperspectief voor "niet-professionele" bedrijven, waaronder zich ook veel deeltijdagrariërs bevinden.

3.2.2.2 Economische en agrarisch-structurele ontwikkelingen

In economisch opzicht stelt een doorzettende tendens naar meer kwaliteitsprodukten hogere eisen aan de vakbekwaamheid en het management van de agrarische ondernemer. Deze ontwikkeling kan er toe leiden, dat een aantal full-time agrariërs met een klein of middelgroot bedrijf om vooral financiële redenen de kant opgaat van deeltijdlandbouw dan wel belandt in een sfeer van min of meer "hobby-activiteiten".

Veel agrarische bedrijven hebben zich in de loop der jaren ontwikkeld tot gespecialiseerde en goed lopende bedrijven. Een overgang van dergelijke bedrijven tot deeltijdlandbouw is niet direct te verwachten. Dit geldt vooral voor de grote melkvee-, varkens-, glastuinbouw- en opengrondstuinbouwbedrijven. Voor een deel van vooral de kleine bedrijven wordt het steeds moeilijker zich in economisch en technologisch opzicht als full-time agrariër te handhaven. Overgang tot deeltijdlandbouw zal voor een deel van hen wellicht onontkoombaar zijn en de voorkeur krijgen boven bedrijfsbeëindiging. Daarnaast ontstaat deeltijdlandbouw vooral bij generatiewisseling. Als de oudere generatie opstapt, nemen een of meerdere kinderen in een aantal gevallen het agrarisch bedrijf over. De meesten van hen hebben niet-agrarisch beroep en zetten het bedrijf dan vaak voort in deeltijdlandbouw.

3.2.2.3 Milieu en natuur

Vanuit milieuoogpunt worden randvoorwaarden gesteld aan de land- en tuinbouw, zoals mestopslag, gewas- en grondwaterbescherming. In het kader van natuur- en landschapsbeheer wordt verder van beleidswege een groot belang gehecht aan het veiligstellen van natuur- en landschapswaarden. Daarvoor worden financiële bijdragen en subsidies verleend. Toekomstige ontwikkelingen met betrekking tot milieu, natuur en landschap laten zich echter niet gemakkelijk vertalen naar het verschijnsel deeltijdlandbouw.

De ontwikkeling in de richting van gewas- en diervriendelijke systemen zal gepaard gaan met een extensiever grondgebruik. Het is de vraag of alle full-time agrariërs met een klein of middelgroot bedrijf de strenger wordende eisen kunnen volgen. Waarschijnlijk zal hierdoor een aantal bedrijven dan deeltijdagrarieurs vroegtijdig worden beëindigd. Een aantal jongere full-time agrariërs kan door de zich wijzigende omstandigheden te maken krijgen met teruglopende inkomsten, waardoor men genooddaakt is om te zien naar aanvullende inkomsten. Bij deze categorie wordt een toename van deeltijdlandbouw niet uitgesloten geacht. Full-time agrariërs van 55 jaar en ouder zullen in deze situatie in het algemeen tot hun pensioengerechtigde leeftijd wel volledig agrariër kunnen blijven. Velen zullen dat ook wel moeten, omdat ze moeilijk aan ander werk kunnen komen. Voor deze categorie wordt geen toename van deeltijdlandbouw verwacht.

Financiële bijdragen en subsidies leiden op zich niet tot deeltijdlandbouw. Voor agrariërs die al een bedrijf in deeltijd hebben, kan dit wel een stimulans zijn voor natuur- en milieuvriendelijke produktie. Beperkende maatregelen in de agrarische bedrijfsvoering kunnen voor een deel van de full-time agrariërs leiden tot inkomensdaling. Lage bijdragen en subsidies die de inkomensdaling niet compenseren, vormen dan meer indirect bij met name jongere full-time agrariërs met een klein of middelgroot bedrijf de aanleiding tot overgang naar deeltijdlandbouw, omdat men noodgedwongen additioneel inkomen moet zien te verkrijgen.

3.2.2.4 Openlucht recreatie

En verondersteld verband tussen de aanwezigheid van recreatieve verblijfsmogelijkheden en het voorkomen van deeltijdlandbouw kon in dit onderzoek niet worden vastgesteld. Van kamperen als mogelijke neventak op het agrarisch bedrijf kan geen sterke toename van deeltijdlandbouw worden verwacht. Er dient namelijk aan enkele belangrijke voorwaarden te zijn voldaan. Deze voorwaarden zijn: de ligging van het agrarisch bedrijf in een recreatief aantrekkelijk gebied, een goede bezetting van het terrein en amiddelen om de exploitatie van de kampeervoorzieningen rendabel te maken. Daarvoor komen buiten Zeeland eventueel in aanmerking delen van Salland, Twente, de Achterhoek, de Veluwe en Zuid-Limburg. Verder zijn er misschien in bepaalde delen van Noord- en Zuid-Holland mogelijkheden voor het creëren van aanlegplaatsen voor boten, opslag voor boten en surfplanken, eenvoudige kampeerplaatsen e.d. In de veenweidegebieden is het percentage deeltijd-agrariërs tot nog toe betrekkelijk laag. Deze situatie houdt in dat ook bij een toekomstige toename in deze gebieden het verschijnsel deeltijdlandbouw geen grote vormen zal aannemen.

3.2.2.5 Ruimtelijke ordening

De landbouw bepaalt in sterke mate de kwaliteit van de ruimte. Op de eerste plaats spelen economische en technologische ontwikkelingen in de land- en tuinbouw een belangrijke rol, zoals extensivering van het grondgebruik in de rundveehouderij, de behoefte aan bedrijfsvergroting in de akkerbouw en de neiging tot intensivering door ontwikkelingen in markt en technologie. Op de tweede plaats is er een groeiende aandacht voor versterking van niet-agrarische functies. Gedacht wordt aan betere recreatiemogelijkheden, kwalitatieve verbetering en duurzame instandhouding van natuur- en landschapswaarden (Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1988:21). Op de derde plaats wordt een toenemend belang gehecht aan de kwaliteit en verscheidenheid van het landschap. Van beleidswege wordt gedacht aan grootschalige naast kleinschalige landschappen, uni- en multifunctionele gebieden.

In de zeeklei- en veenkoloniale gebieden zullen de veranderingen naar verwachting over het algemeen passen in de huidige

ruimtelijke structuur. In het rivierengebied wordt een verdergaande landbouwkundige ontwikkeling mogelijk geacht. In de Friese en Hollands-Utrechtse veenweidegebieden staat een duurzame ontwikkeling van de agrarische bedrijfsvoering onder druk. De sterkste fricties doen zich voor op de hogere zandgronden tussen landbouwkundige ontwikkelingen, de bestaande ruimtelijke structuur en de beheersing van de kwaliteit van bodem, water en lucht. Deze zandgronden hebben naast hun betekenis voor de landbouw ook een ecologische, cultuurhistorische en toeristisch-recreatieve betekenis. Het beleid is gericht op handhaving van het kleinschalige karakter.

In de veenweidegebieden en op de zandgronden is het beleidsstreven gericht op meer mogelijkheden voor het behoud en ontwikkelen van natuur- en landschapswaarden, zoals weidevogel- en slootkantbeheer, en voor recreatief medegebruik.

De indruk is niet dat dergelijke ontwikkelingen tot meer bedrijven met deeltijdlandbouw leiden. Hooguit kunnen aanzienlijke bijdragen en subsidies enige compensatie bieden in de inkomensdaling vanwege de beperkingen in de agrarische bedrijfsvoering.

3.2.3 Toekomstige ontwikkelingen

3.2.3.1 Landelijk beeld

Volgens de landbouwstatistiek is het aantal bedrijven met deeltijdlandbouw sinds 1986 licht toegenomen: van 27.990 tot 28.340 in 1989. De vraag is of deze tendens zich in de komende jaren zal voortzetten. Hoeveel deeltijdagrariërs telt Nederland in bijvoorbeeld het jaar 2000?

De ontwikkeling van het aantal deeltijdagrariërs hangt van verschillende factoren af. Economische en technologische ontwikkelingen leiden naar verwachting op langere termijn tot enige toename van deeltijdlandbouw. De sterkste invloed gaat echter al op vrij korte termijn uit van de strenger wordende milieueisen ten aanzien van bodem, water en lucht.

Op bedrijfsniveau zijn vooral de ontwikkelingen per bedrijfstype van betekenis. Een toename is te verwachten in de akkerbouw, varkenshouderij en delen van de opengrondstuintbouw. Als gevolg van de strenger wordende milieueisen zal een deel van de huidige full-timers door de dalende inkomsten noodgedwongen moeten uitzien naar een aanvullend inkomen. Deze strengere eisen gelden uiteraard ook voor deeltijdagrariërs. Dat kan er toe leiden dat een deel van hen alle landbouwactiviteiten opgeeft. Omdat de meeste deeltijdagrariërs niet zo sterk afhankelijk zijn van het agrarisch inkomen zal deze overgang vermoedelijk geen grote vormen aannemen.

Gezien de verschillende vormen die het verschijnsel deeltijdlandbouw heeft en de vele factoren die van invloed zijn op het voorkomen van deeltijdlandbouw is een vooruitberekening van het totaal aantal deeltijdagrariërs niet mogelijk. Tegen de

Tabel 3.2 Huidig en te verwachten aantal deeltijdagrariërs

Bedrijfstype	1989	2000
Akkerbouw	3.960 (14%)	4.500 (15%)
Tuinbouw	4.200 (15%)	4.400 (15%)
Graasdieren	12.340 (43%)	12.200 (40%)
Hokdieren	3.705 (13%)	4.400 (15%)
Gewassen-/veeteeltcombinatie	4.140 (15%)	4.500 (15%)
Totaal	28.340 (100%)	30.000 (100%)

achtergrond van economische, technologische maar vooral milieu-beschermende ontwikkelingen en maatregelen en mede geldt op de lichte toename in de afgelopen jaren wordt aangenomen, dat er in 2000 naar schatting 30.000 deeltijdagrariërs zijn. Mede als gevolg hiervan ziet de verdeling over de verschillende bedrijfstypen er vermoedelijk weinig anders uit dan momenteel. Het zwaartepunt van deeltijdlandbouw lag en zal ook in het komende decennium liggen bij de aan relatief veel grond gebonden sectoren van de veehouderij en akkerbouw (tabel 3.2).

3.2.3.2 Regionale ontwikkeling

Hoe de ontwikkeling van het aantal deeltijdagrariërs er in de toekomst in regionaal opzicht zal uitzien, is niet gedetailleerd aan te geven. Afhankelijk van de leeftijdsopbouw van de deeltijdagrariërs, het bedrijfstype en de omvang van de bedrijven kan sprake zijn van enige toename. Dit betreft vooral de gebieden waar momenteel ook al veel deeltijdagrariërs aanwezig zijn, zoals Salland, Twente, de Achterhoek, de Westelijke Veluwe, de Betuwe, de Meijerij, het Peelgebied en de Kempen. Ook in een aantal andere gebieden kan het aantal deeltijdagrariërs toenemen (tabel 3.3). In de meeste gebieden verandert er in in dit opzicht waarschijnlijk weinig. Soms is sprake van een lichte daling.

Tabel 3.3 Regionale spreiding aantal deeltijdagrariërs en globale schatting voor het jaar 2000

Landbouwgebied	1989	2000
Veenweidestreek (Friesland *)	215	200
Salland en Twente	2.225	2.450
Betuwe	1.360	1.500
Westelijke Veluwe	1.480	1.600
Noord en Oost Veluwe	650	750
Achterhoek *)	2.005	2.250
Waterland *)	235	200
Zuidhollandse Eilanden*	435	450
Zeeuwse Eilanden	795	950
Meijerij *	1.485	1.550
Kempen	1.140	1.300
Peelgebied	1.115	1.250
Westelijk Limburg	785	850
Zuid-Limburg *)	555	650
Overige gebieden	13.860	14.050
Nederland	28.340	30.000

*) Onderzoekgebieden (enquête).

3.3 Mogelijke gevolgen van deeltijdlandbouw voor full-time landbouw

3.3.1 Deeltijdlandbouw en agrarische produktieruimte

Een andere doelstelling van het onderzoek is inzicht te krijgen in de mogelijke gevolgen van een eventuele verandering van de omvang van deeltijdlandbouw voor de agrarische produktieruimte. Eerder is aangenomen dat er in het jaar 2000 naar schatting 30.000 deeltijdagrariërs zullen zijn.

In 1989 namen de bedrijven van deeltijdagrariërs 9,1 procent in van de totale produktieruimte. De gemiddelde bedrijfsomvang bedroeg in 1989 20 nge per bedrijf. De vraag is hoe groot het aandeel in de produktieruimte van bedrijven met deeltijdlandbouw in het jaar 2000 zal zijn. Aan de hand van enkele theoretische rekenvoorbeelden wordt de "speelruimte" voor deeltijd- en full-time landbouw aangegeven. Als uitgangspunt diende een eerder uitgewerkte verkenning van de Nederlandse landbouw in 2000 (Douw, van der Giessen en Post, 1987).

3.3.1.1 Bedrijfsomvang alternatief A

Een verondersteld gelijkblijven van de gemiddelde bedrijfsomvang betekent in het jaar 2000 bij 30.000 deeltijdagrariërs een

produktiecapaciteit van 600.000 nge. Welk deel deze capaciteit uitmaakt van de totale produktieruimte hangt onder meer af van de concurrentiekracht van de Nederlandse landbouw als geheel, de afzetmogelijkheden, de produktiebeperkende en milieubescherpende maatregelen.

Een jaarlijkse toename van een half procent van de totale produktie zou resulteren in circa 6.470.000 nge voor de totale land- en tuinbouw in 2000. Bij een aandeel van 600.000 nge (9,3%) voor deeltijdlandbouw komt full-time landbouw in dit rekenvoorbeeld uit op 90,7%.

De "speelruimte" voor full-time agrariërs is groter als de totale produktiecapaciteit met één procent per jaar stijgt. Bij een totale capaciteit van bijvoorbeeld 6.830.000 nge heeft full-time landbouw 91,2 procent ter beschikking.

Tabel 3.4 Produktieruimte in nge voor deeltijdlandbouw en full-time landbouw in 2000 bij alternatief A

---

1. Totale produktiecapaciteit 6.470.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw	600.000
full-time landbouw	5.870.000
2. Totale produktiecapaciteit 6.830.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw	600.000
full-time landbouw	6.230.000

3.3.1.2 Bedrijfsomvang alternatief B

Indien de bedrijfsomvang bij deeltijdagrariërs niet gemiddeld 20 maar 25 nge zou zijn in 2000, dan wordt de produktieruimte voor full-time agrariërs er nauwelijks door beperkt. Bij een totale produktiecapaciteit van 6.470.000 nge zou er voor full-time landbouw 88,4% overblijven. Indien in dat jaar de totale produktie niet 6.470.000 maar bijvoorbeeld 6.830.000 nge

Tabel 3.5 Produktieruimte in nge voor deeltijdlandbouw en full-time landbouw in 2000 bij alternatief B

---

1. Totale produktiecapaciteit 6.470.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw	750.000
full-time landbouw	5.720.000
2. Totale produktiecapaciteit 6.830.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw	750.000
full-time landbouw	6.080.000

---

bedraagt (een groei van 1% per jaar), dan is uiteraard ook voor full-time agrariërs de ruimte groter. Een gemiddelde bedrijfsomvang van 25 nge bij deeltijdagrariërs resulteert dan in 89,0 procent voor full-time agrariërs.

3.3.1.3 Bedrijfsomvang alternatief C

Algemeen wordt aangenomen dat overgang van full-time naar deeltijdlandbouw gepaard gaat met extensivering van de produktie. Indien door de tendens tot extensivering bij bedrijven van deeltijdagrariërs de omvang bijvoorbeeld daalt van gemiddeld 20 tot 15 nge per bedrijf, dan kan de produktieomvang bij full-time agrariërs in het jaar 2000 op een hoger niveau liggen.

Tabel 3.6 Produktieruimte in nge voor deeltijdlandbouw en full-time landbouw in 2000 bij alternatief C

-----		
1. Totale produktiecapaciteit	6.470.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw		450.000
full-time landbouw		6.020.000
2. Totale produktiecapaciteit	6.830.000 nge	
waarvan voor deeltijdlandbouw		450.000
full-time landbouw		6.380.000

Bij een toename van de totale produktiecapaciteit met 0,5% per jaar levert dat bij 30.000 bedrijven van deeltijdagrariërs een "speelruimte" op van 6.020.000 nge voor full-time landbouw (93,0%). Bij een sterkere toename van de totale produktie, bijvoorbeeld tot 6.830.000 nge in 2000, heeft full-time 6.380.000 nge ter beschikking (93,4%).

Uit de rekenvoorbeelden wordt duidelijk, dat het voor de full-time landbouw veel belangrijker is hoe de totale produktiecapaciteit zich in de toekomst ontwikkelt, dan het beslag dat deeltijdlandbouw op de produktieruimte legt. Een stijging van de gemiddelde bedrijfsomvang bij deeltijdagrariërs van 20 naar 25 nge doet daaraan weinig afbreuk. Een rol speelt verder dat de bedrijven van deeltijdagrariërs in het algemeen minder geïntensiveerd zijn dan bedrijven van full-time agrariërs. Bij deeltijdagrariërs lag in 1989 het intensiteitsniveau op gemiddeld bijna 2,5 nge per hectare en bij full-time agrariërs op 3,1.

Samenvattend kan worden gesteld dat de produktieruimte van deeltijdlandbouw in het jaar 2000 kan liggen tussen 450.000 en 750.000 nge. Full-time landbouw neemt respectievelijk tussen 6.380.000 en 5.720.000 nge voor zijn rekening. Al naar gelang de totale omvang van de produktiecapaciteit komt het aandeel van deeltijdlandbouw uit op minimaal 6,6 procent en maximaal 11,6 procent. In 1989 bedroeg dit aandeel 9,1 procent.

3.3.1.4 Produktieruimte naar bedrijfstype

Hoe de produktieruimte voor deeltijd- en full-time landbouw zich in het komende decennium naar bedrijfstype ontwikkelt, is niet concreet aan te geven. Aan de ene kant speelt het aantal bedrijven en de gemiddelde omvang per bedrijf een rol. Aan de andere kant is de regionale verscheidenheid van deeltijd en full-time landbouw van betekenis (tabel 3.3).

Het wordt niet uitgesloten geacht, dat een aantal deeltijd-agrariërs zich in toenemende mate gaat toeleggen op de teelt van minder "hoogwaardige" produkten, zoals groenvoedergewassen en beschermende produkten. Deze teelten brengen in het algemeen weinig risico's met zich mee en is de afzet verzekerd. Ook denkbaar is dat een aantal deeltijdagrariërs grond verhuurt voor intensieve teelten, zoals aardappelen, bloembollen en uien aan full-time agrariërs.

De produktieruimte voor full-time agrariërs in de aan veel grond gebonden sectoren veehouderij en akkerbouw blijft waarschijnlijk beperkt. Dit is ook het geval als de "aanslag" van deeltijdlandbouw op de totale produktieruimte op het minimale niveau van 6,6 procent uitkomt. Wat anders ligt de situatie als de overgang van full-time naar deeltijdlandbouw in de melkveehouderij gepaard gaat met een aanzienlijke extensivering en in de akkerbouw met bijvoorbeeld een omvangrijke braaklegging. Daaruit kan dan voor full-time agrariërs in principe enige ruimte ontstaan voor bedrijfsvergroting in de vorm van hogere opbrengst-niveaus.

3.3.2 Deeltijdlandbouw en ruimtegebruik

De overgang van full-time naar deeltijdlandbouw heeft niet alleen gevolgen voor de produktieruimte, maar ook voor het ruimtegebruik.

De veronderstelling dat bij deeltijdagrariërs met een erg klein bedrijf de omstandigheden frequent wijzigen, waardoor er niet onaanzienlijke veranderingen in het grondgebruik kunnen ontstaan, wordt door de onderzoekresultaten niet ondersteund.

Bijna twee derde deel van de totale oppervlakte grond in Nederland wordt voor agrarische doeleinden gebruikt. Voor het overige deel is de helft bos, natuurterrein en recreatiegebied. De andere helft is in gebruik als woongebied, industrie- en verkeersterrein. Voor wonen, recreatie en werken worden diverse claims gelegd. In dit opzicht is er continu behoefte aan grond. In relatie tot de totale oppervlakte zijn deze claims echter relatief klein. In de afgelopen tien jaar is de oppervlakte cultuurgrond per saldo met circa 5.000 hectare per jaar verminderd (Douw, van der Giessen en Post, 1987:29). In de komende tien jaar zet deze vermindering zich waarschijnlijk voort.

Door de voortdurende behoefte aan grond voor niet-agrarische doeleinden is er sprake van concurrentie om de ruimte. Daarin

speelt ook de drang tot vergroting van agrarisch bedrijven een rol als gevolg van betere afzetmogelijkheden, technologische ontwikkelingen en de op handen zijnde milieumaatregelen.

In 1989 hadden de bedrijven van deeltijdagrariërs 11,2% van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik. Wat is nu de invloed van een eventuele verandering van de oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij deeltijdagrariërs op de ruimte voor full-time agrariërs? Opgemerkt wordt dat als gevolg van het grote aantal en de vaak jaarlijks optredende mutaties bij beide categorieën alleen enkele grote lijnen zijn aan te geven. Enkele theoretische rekenvoorbeelden kunnen ook hier als verduidelijking dienen.

3.3.2.1 Oppervlakte alternatief A

Indien in het jaar 2000 de bedrijven van deeltijdagrariërs ongeveer even groot zouden zijn als 1989 (gemiddeld 7,9 ha) dan nemen ze 237.000 hectare cultuurgrond voor hun rekening. Bij een gemiddelde jaarlijkse vermindering van 5.000 hectare bedraagt de oppervlakte cultuurgrond in 2000 vermoedelijk circa 1.950.000 hectare. Full-time agrariërs zouden dan over tien jaar 1.713.000 hectare ter beschikking hebben. Daarmee bedraagt hun aandeel 87,8 procent. Ten opzichte van 1989 betekent dit een iets kleinere "speelruimte".

Indien de oppervlakte cultuurgrond - als rekenvoorbeeld - jaarlijks met 10.000 in plaats van 5.000 hectare afneemt, dan zou in het jaar 2000 het totale areaal circa 1.900.000 hectare bedragen. Bij een gemiddelde oppervlakte van 7,9 hectare per bedrijf voor deeltijdlandbouw resteert voor full-time landbouw 1.663.000 hectare (87,6%).

Tabel 3.7 Oppervlakte cultuurgrond in ha voor deeltijd- en full-time landbouw in 2000 bij alternatief A

-----		
1. Totale oppervlakte cultuurgrond	1.950.000 ha	
waarvan voor deeltijdlandbouw		237.000
full-time landbouw		1.713.000
2. Totale oppervlakte cultuurgrond	1.900.000 ha	
waarvan voor deeltijdlandbouw		237.000
full-time landbouw		1.663.000

3.3.2.2 Oppervlakte alternatief B

Indien de oppervlakte cultuurgrond bij deeltijdagrariërs niet gemiddeld 7,9 ha maar 10 ha zou zijn, dan wordt de speelruimte voor full-time landbouw bij beide rekenvoorbeelden minder.

Tabel 3.8 Oppervlakte cultuurgrond in ha voor deeltijd- en full-time landbouw bij alternatief B

---

1. Totale oppervlakte cultuurgrond	1.950.000 ha
waarvan voor deeltijdlandbouw	300.000
full-time landbouw	1.650.000
2. Totale oppervlakte cultuurgrond	1.900.000 ha
waarvan voor deeltijdlandbouw	300.000
full-time landbouw	1.600.000

Bij een totale oppervlakte cultuurgrond van 1.950.000 ha zou er voor full-time landbouw in het jaar 2000 nog 1.650.000 ha "overblijven" (84,6%). Als in "technisch" opzicht zou kunnen worden volstaan met in totaal 1.900.000 ha, dan zou deeltijdlandbouw daarvan 300.000 ha (15,8%) in beslag nemen en full-time landbouw 1.600.000 ha (84,2%).

3.3.2.3 Ruimtegebruik en grondmarkt

De oppervlakte cultuurgrond in gebruik bij deeltijdagrariërs ligt in 2000 bij beide rekenvoorbeelden naar schatting tussen 237.000 en 300.000 hectare. Full-time landbouw komt in genoemde opstellingen uit op respectievelijk 1.713.000 en 1.600.000 hectare. Afhankelijk van de totale oppervlakte cultuurgrond ligt het aandeel van deeltijdlandbouw over tien jaar naar schatting tussen 12,2 en 15,8 procent. In 1989 bedroeg dit aandeel 11,2 procent. Daarmee zal de "aanslag" van deeltijdlandbouw op de grond groter zijn dan op de productiecapaciteit.

Opgemerkt wordt dat bepaalde milieumaatregelen, zoals verminderd gebruik van chemische middelen, kunnen leiden tot lagere opbrengsten waardoor de drang tot bedrijfsvergroting toeneemt. De behoefte aan grond geldt voor full-time agrariërs in sterkere mate dan voor deeltijdagrariërs. Daar staat echter een ontwikkeling tegenover naar "technisch" mogelijk hogere opbrengsten per hectare en per dier (Douw, van der Giessen en Post, 1987).

Al naar gelang het bedrijfstype en het gebied zal de druk op de grondmarkt groter of kleiner zijn en zijn weerslag vinden in een hogere of lagere grondprijs. De druk op de grondmarkt is wat de akkerbouw betreft waarschijnlijk het grootst in het noorden en zuidwesten van het land. Ten aanzien van de melkveehouderij en intensieve veehouderij is daarvan vooral sprake in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant.

Naarmate de totale oppervlakte cultuurgrond sterker afneemt, ontstaat er een grotere druk op de grondmarkt. Dit geldt in het algemeen zowel op sectorniveau als op het niveau van het individuele bedrijf. Door de toename van het aandeel cultuurgrond van deeltijdagrariërs is deeltijdlandbouw in een tijdsbestek van tien

tot vijftien jaar veranderd van een min of meer marginaal verschijnsel in een steeds omvattender wordend onderdeel in de land- en tuinbouw.

4. Conclusies

4.1 Mengvormen tussen agrarische bedrijfsvoering en andere inkomstenverwervende activiteiten

Het onderzoek laat zien dat er in de praktijk meer overwegend niet-agrariërs zijn dan de officiële statistieken aangeven. Volgens deze statistieken zou 24 procent van de deeltijdagrariërs bestaan uit agrariërs met enige niet-agrarische activiteiten. Op basis van gegevens van dit onderzoek zou van alle deeltijdagrariërs in Nederland echter niet meer dan 16 procent de helft of meer van de arbeidstijd aan agrarische werkzaamheden besteden. Ook op grond van het inkomenscriterium zou voor Nederland als geheel eveneens ongeveer 16 procent de helft of meer van de deeltijdagrariërs tot de agrarisch georiënteerden zijn te rekenen.

De niet-agrarisch georiënteerden hebben naar verhouding de hoogste en de overwegend agrarisch georiënteerden de laagste inkomens. Het verschil heeft vooral te maken met de full-time niet-agrarische baan en niet zozeer met kenmerken als leeftijd, gebied of omvang van het agrarisch bedrijf. Wel hebben nogal wat deeltijdagrariërs met een klein bedrijf een full-time niet-agrarisch beroep waaruit ze het grootste deel van hun inkomsten behalen.

Het aandeel van de echtgenote in het gezinsinkomen is niet zo groot vanwege de in het algemeen beperkte werktijd op het agrarisch bedrijf of in de niet-agrarische baan.

Belangrijke bronnen van werkgelegenheid voor deeltijdagrariërs zijn de agrarische dienstverlening en de agrarische handel. Dit geldt voor de overwegend agrariërs in sterkere mate dan voor de overwegend niet-agrariërs. Twee derde van de geënquêteerde deeltijdagrariërs heeft een functie in loondienst en een derde is zelfstandig ondernemer in een niet-agrarische sector.

De combinatie van agrarische en niet-agrarische activiteiten gaat voor de man gepaard met een wekelijkse werktijd van gemiddeld 62 uur. Weinigen maken werkweken van minder dan vijftig uur. De meeste vrouwen werken op het agrarisch bedrijf mee gedurende meestal minder dan twintig uur.

4.2 Regionale spreiding van deeltijdlandbouw

Een verondersteld verband tussen deeltijdlandbouw en factoren als stedelijke nabijheid, recreatieve verblijfsmogelijkheden en natuur- of reservaatvorming kon in dit onderzoek niet worden vastgesteld. Het veelvuldig voorkomen van veel kleine full-time bedrijven in een gebied blijkt in het algemeen wel samen te hangen met een relatief hoog percentage deeltijdagrariërs. Boven het landelijk gemiddelde van 22 procent van de bedrijven met deel-

tijdlandbouw zitten veel gebieden op de zandgronden in Gelderland en Noord-Brabant. Weinig deeltijdagrariërs treft men aan in sommige delen van de drie noordelijke provincies, Flevoland en de beide Hollanden.

Het uiteenlopend aandeel van deeltijdagrariërs in het totaal aantal bedrijven binnen elke provincie is ten dele een gevolg van de al langer bestaande versnippering van de cultuurgrond op de zandgronden in het oosten en zuiden van het land. Voor een ander deel hangen de verschillen samen met het bedrijfstype. Vrij hoge percentages deeltijdagrariërs - ruim dertig procent - komen voor in de varkenshouderij, fruitteelt en opengrondstuinbouw. In de melkveehouderij en akkerbouw zijn dat er naar verhouding minder (ruim twintig procent).

4.3 Ontwikkelingen en perspectieven van deeltijdlandbouw

Deeltijdlandbouw vertoont in het algemeen een vrij sterke mate van continuïteit en is niet louter een overgangsverschijnsel. Als men eenmaal deeltijdagrariërs is, verandert er doorgaans weinig in de verwevenheid van agrarische en niet-agrarische activiteiten. Het merendeel is altijd deeltijdagrariër geweest.

Voor zover sprake is van veranderingen komen deze meestal voor bij generatiewisseling. Door het ontbreken van een opvolger worden vrij veel kleine full-time bedrijven beëindigd. Een ander en geringer deel van vooral kleine full-time bedrijven wordt door de jongere generatie voortgezet in de vorm van deeltijdlandbouw. Daarnaast worden tamelijk veel bedrijven van deeltijdagrariërs opgeheven omdat er geen opvolger aanwezig is.

Het totale aantal bedrijven met deeltijdlandbouw is in het begin van de jaren tachtig enigszins gedaald. Sinds 1986 is sprake van een lichte toename. In het komende decennium stijgt het aantal deeltijdagrariërs waarschijnlijk tot 30.000. Deze toename is vooral een gevolg van de strenger wordende milieueisen en minder van economische en technologische ontwikkelingen. De mede daardoor dalende inkomsten kunnen er toe leiden, dat een aantal huidige full-timers in de akkerbouw, opengrondstuinbouw en varkenshouderij noodgedwongen uitzielt naar niet-agrarische inkomsten. De hoogte daarvan kan variëren van een aanvulling op het inkomen tot een wezenlijk bestanddeel van het totale inkomen.

De toename van het aantal bedrijven met deeltijdlandbouw heeft meestal betrekking op gebieden waar momenteel al veel deeltijdagrariërs voorkomen.

4.4 Mogelijke gevolgen van deeltijdlandbouw voor full-time landbouw

In 1989 namen de deeltijdagrariërs in Nederland circa 9 procent in van de totale produktieruimte. Dit aandeel kan stijgen

door het waarschijnlijk geachte grotere aantal bedrijven met deeltijdlandbouw.

Afhankelijk van de ontwikkeling van de totale productiecapaciteit, de tendens tot extensivering, de productiebeperkende en milieubescherpende maatregelen kan het aandeel van deeltijdlandbouw enigszins uiteenlopen. In enkele rekenvoorbeelden is aangegeven dat dit aandeel kan liggen tussen naar schatting 6,6 en 11,6 procent.

In 1989 hadden alle deeltijdagrariërs circa 11 procent van de totale oppervlakte cultuurgrond in gebruik met een gemiddelde van 7,9 ha per bedrijf. Hoeveel ruimte er over tien jaar is voor full-time landbouw hangt af van de ontwikkeling van de "technisch" mogelijke opbrengsten per hectare en per dier. Van invloed is eveneens de drang tot vergroting van agrarische bedrijven als gevolg van betere afzetmogelijkheden, technologische ontwikkelingen en op handen zijnde milieumaatregelen. Verder is er continue behoefte aan grond voor werken, wonen en recreatie. Ook de ontwikkeling van het aantal bedrijven met deeltijdlandbouw speelt een rol.

Bij wijze van rekenvoorbeeld is uitgegaan van een jaarlijkse vermindering van het areaal cultuurgrond met gemiddeld respectievelijk 5.000 en 10.000 hectare per jaar. Bij deze opstelling ligt het aandeel van deeltijdlandbouw in de totale oppervlakte cultuurgrond in 2000 waarschijnlijk tussen 12,2 en 15,8 procent (respectievelijk 237.000 en 300.000 ha). De "aanslag" van deeltijdlandbouw op de grond zal volgens deze rekenvoorbeelden naar verhouding dus groter zijn dan op de productiecapaciteit.

Naarmate de totale oppervlakte cultuurgrond sterker afneemt, ontstaat er een grotere druk op de grondmarkt. Al naar gelang het bedrijfstype en het gebied zal deze druk zijn weerslag vinden in een hogere of lagere grondprijs. Dit geldt zowel op sectorniveau als op het niveau van het individuele bedrijf. De druk op de grondmarkt is wat de akkerbouw betreft waarschijnlijk het grootst in het noorden en zuidwesten van het land. Ten aanzien van de melkveehouderij en intensieve veehouderij is daarvan vooral sprake in Overijssel, Gelderland en Noord-Brabant.

De vermoedelijke toename van het aandeel van deeltijdlandbouw in de totale oppervlakte cultuurgrond betekent, dat dit oorspronkelijk enigszins marginale verschijnsel een steeds meer omvattend onderdeel wordt van de land- en tuinbouw.

Literatuur

Douw, L., L.B. van der Giessen en J.H. Post
De Nederlandse landbouw na 2000
Den Haag, 1987

Landbouw-Economisch Instituut/Centraal Bureau voor de Statistiek
Landbouwcijfers 1990
Den Haag/Voorburg, 1990

Landbouwschap
Om schone zakelijkheid
Den Haag, 1989

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
Structuurnota Landbouw
Den Haag, 1989

Tweede Kamer der Staten-Generaal
Vierde nota over de ruimtelijke ordening
Den Haag, 1988

Tweede Kamer der Staten-Generaal
Nationaal Milieubeleidsplan
Den Haag, 1989

Wijnands, J.H.M. en H.C. ten Pas
De Gelderse landbouw en agribusiness rond het jaar 2000
Den Haag, 1989